

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”
Кафедра беларускага мовазнаўства

БЕЛАРУСКАЯ ДЫЯЛЕКТАЛОГІЯ

*Метадычныя рэкамендацыі
да практычнай часткі*

*Віцебск
ВДУ імя П.М. Машэрава
2020*

УДК 811.161.3'282(076.5)

ББК 81.411.3-025.7я73

Б43

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”. Пратакол № 6 ад 18.06.2020.

Складальнік: дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук
В.Э. Зіманскі

Рэцэнзент:

прафесар кафедры агульнага і рускага мовазнаўства
ВДУ імя П.М. Машэрава, доктар філалагічных навук *А.Ю. Муратава*

Беларуская дыялекталогія : метадычныя рэкамендацыі да практычнай часткі / склад. В.Э. Зіманскі. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2020. – 56 с.

Змяшчае практычны, кантрольны і даведачны матэрыял па дысцыпліне. Адрасаваны студэнтам спецыяльнасці “Беларуская філалогія” дзённай і завочнай форм атрымання адукацыі. Можа быць выкарыстаны студэнтамі іншых філалагічных спецыяльнасцей універсітэта, каледжаў, гімназій і сярэдніх школ, а таксама ўсімі, хто цікавіцца нацыянальнай мовай.

УДК 811.161.3'282(076.5)

ББК 81.411.3-025.7я73

© ВДУ імя П.М. Машэрава, 2020

УСТУП

Беларуская дыялекталогія – дысцыпліна, якая займае важнае месца ў падрыхтоўцы спецыяліста-філолага. Дыялекталогія, па-першае, дапамагае зразумець шляхі фарміравання літаратурнай мовы, раскрываючы ролю ў гэтым працэсе канкрэтных дыялектаў, што асабліва актуальна для беларускай мовы, якая склалася непасрэдна на базе мясцовых гаворак. Па-другое, вывучэнне рэліктавых моўных з’яў, якія да нашых дзён захаваліся ў гаворках, дазваляе лепш разабрацца ў гістарычных моўных асаблівасцях і працэсах. Гэта спрыяе больш глыбокаму засваенню студэнтамі курсаў сучаснай літаратурнай мовы, гісторыі літаратурнай мовы і гістарычнай граматыкі. Акрамя таго, веданне дыялекталогіі неабходна студэнту - будучаму настаўніку, які будзе працаваць ва ўмовах дыялектнага асяроддзя. Каб дапамагчы дзецям у сельскіх школах авалодаць літаратурнай мовай, навучыць іх дакладна размяжоўваць сферы функцыянавання дыялектнай і літаратурнай моўных разнавіднасцяў, настаўнік павінен добра арыентавацца на дыялектным полі, умець дыферэнцыраваць дыялектныя асаблівасці і літаратурныя нормы.

Вучэбная дысцыпліна “Беларуская дыялекталогія” ахоплівае ўвесь спектр пытанняў, на якіх павінен засяроджваць увагу той, хто вывучае дыялекталогію: уводныя тэмы (у якіх раскрываецца прадмет і задачы дыялекталагічнай навукі, асноўныя крыніцы вывучэння мясцовых моўных разнавіднасцяў, тэарэтычнае і практычнае значэнне дыялекталогіі, яе сувязі з іншымі лінгвістычнымі і нелінгвістычнымі дысцыплінамі, звесткі з гісторыі дыялекталогіі як навукі, пералічваюцца і тлумачацца асноўныя навуковыя дыялекталагічныя паняцці і тэрміны), дыялектную фанетыку, марфалогію, дыялектныя асаблівасці ў галіне сінтаксісу, лексікі і фразеалогіі, групоўку гаворак на тэрыторыі Беларусі.

Мэта выкладання дысцыпліны – засваенне студэнтамі асноў дыялекталагічнай навукі, а таксама вывучэнне сучаснага стану і тэрытарыяльнага пашырэння беларускіх дыялектаў. У выніку вывучэння дысцыпліны “Беларуская дыялекталогія” студэнт павінен: **ведаць:** групоўку тэрытарыяльных дыялектаў; асноўныя паняцці (ізагласа, пучок ізаглас, лінгвістычны арэал); асаблівасці развіцця дыялектаў у розных гістарычных умовах; асноўныя слоўнікі дыялектнай лексікі, матэрыялы дыялекталагічнага і лексічнага атласаў беларускай мовы; **умець:** вызначаць фанетычныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці народных гаворак; дыферэнцыраваць дыялектныя асаблівасці і літаратурныя нормы; вызначаць групоўку гаворак на карце Беларусі, складаць ізагласы распаўсюджвання тых ці іншых дыялектных з’яў; валодаць: практычнымі навыкамі выяўлення дыялектных асаблівасцей мовы жыхароў пэўнай мясцовасці; уменнямі пераадолюваць арфаграфічныя і арфаэпічныя памылкі вучняў, звязаныя з уплывам дыялектнай мовы.

Заданні для практычнай часткі падабраны з улікам патрабаванняў праграмы па дысцыпліне “Беларуская дыялекталогія”. Асноўнымі крыніцамі матэрыялу паслужылі распрацоўкі беларускіх навукоўцаў У.А. Бобрык [7], І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўскай [11–14], Е.С. Мяцельскай, Э.Д. Блінавай [43].

ПРАКТЫЧНАЯ ЧАСТКА

УВОДЗІНЫ

Дыялекталогія як раздзел мовазнаўства.

Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі

Ключавыя словы: дыялекталогія, тэрытарыяльныя і сацыяльныя дыялекты, супрацьстаўленыя і несупрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні, тэрытарыяльныя дыялекты, гаворка, групы гаворак, паўднёва-заходні дыялект, паўночна-ўсходні дыялект, сярэднебеларускія гаворкі, заходнепалескія (брэска-пінскія) гаворкі, дыялектныя зоны.

ПЫТАННІ:

1. Прадмет, змест, задачы курса “Беларуская дыялекталогія”. Сістэма навуковых паняццяў у дыялекталогіі.
2. Літаратурная і дыялектная формы беларускай нацыянальнай мовы.
3. Тэрытарыяльныя і сацыяльныя дыялекты.
4. З гісторыі беларускай дыялекталогіі. Працы па дыялекталогіі фалькларыстаў, этнографістаў, мовазнаўцаў.
5. Супрацьстаўленыя і несупрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні.
6. Асноўны масіў беларускай дыялектнай мовы і палескія гаворкі.
7. Паўднёва-заходні і паўночна-ўсходні дыялекты беларускай мовы.
8. Групы гаворак.
9. Дыялектныя зоны.

ЗАДАННІ:

1. Прачытаць, што такое дыялекталогія, у дапаможніках (Э. Блінава, Е. Мяцельская. Беларуская дыялекталогія. Мінск, 1980, С. 6–7; Нарысы па беларускай дыялекталогіі. Мінск, 1964, С. 7–8), энцыклапедычных даведніках (Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, Т. 4, С. 340–341; Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя, Т. 4, С. 234; Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі, Т. 2, С. 395–396). Асэнсаваць прачытанае. Акрэсліць спецыфіку, змест і задачы вучэбнай дысцыпліны і запісаць свае вывады ў сшытак для самастойных заняткаў.

2. У курсах беларускай дыялекталогіі і сучаснай беларускай літаратурнай мовы вывучаецца мова ў яе сучасным стане. Чым адрозніваюцца гэтыя два курсы і што іх аб’ядноўвае? Адказ запісаць у сшытак для самастойных заняткаў.

3. Прачытаць пра дыялектную мову ў “Нарысах па беларускай дыялекталогіі” (Мінск, 1964, С. 8–10), “Фанетыцы беларускай мовы” А.А. Крывіцкага, А.І. Падлужнага (Мінск, 1984, С. 9–12), “Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі” (Т. 2, С. 396–397), у кнізе “Русский язык: Энциклопедия” (Мінск, 1979, С. 72–73). Заканспектаваць усё, што датычыць паняцця “дыялектная мова”, сфармуляваць (пісьмова), чым адрозніваецца дыялектная мова ад літаратурнай.

4. Прачытаць пра дыялект у энцыклапедычных даведніках «Беларуская ССР; Кароткая энцыклапедыя» (Т. 4, С. 232–234), «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя» (Т. 4, С. 340), «Русский язык: Энциклопедия» (М., 1979, С. 70).

Асэнсаваць прачытанае. Запісаць у сшытак для самастойных заняткаў усё самае істотнае пра дыялект.

5. Прачытаць пра асноўныя фанетычныя рысы беларускіх гаворак у энцыклапедычных даведніках «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя» (Т. 2, С. 225–226; абзац, які пачынаецца словамі: «Дыялектная беларуская мова ўключае асноўны масіў дыялектаў...» і далей), «Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя» (Т. 4, С. 232–234). Выпісаць спачатку рысы, уласцівыя паўночна-ўсходняму дыялекту, а пасля – паўднёва-заходняму.

6. Прачытаць тэксты – узоры жывой мовы з розных дыялектаў Беларусі, запісаныя спрошчанай транскрыпцыяй (гл. с. 50). Выпісаць рысы (фанетычныя, марфалагічныя, лексічныя), агульныя для гэтых гаворак, і рысы, якія іх адрозніваюць.

7. Прачытаць у дапаможніку Э.Блінавай, Е.Мяцельскай “Беларуская дыялекталогія” (Мінск, 1980, С. 7) пра гістарычную і апісальную дыялекталогію. Вызначыць, што вывучае гістарычная дыялекталогія, а што – апісальная. Што з’яўляецца прадметам вучэбнага курса “Беларуская дыялекталогія”, які выкладаецца на філалагічных факультэтах ВНУ? (Даць пісьмовы адказ у сшытку для самастойнай працы).

8. У словах *белы, венік, вецер, дзед, дзеці, есці, ехаць, звер, лета, лес, нядзеля, абед, арэх, свежы* ў агульнаўсходнеславянскай мове вымаўляўся ў націскным складзе этымалагічны [ѣ]. Які гук вымаўляецца на месцы былога [ѣ] ў гэтых словах цяпер у гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту, у гаворках паўднёва-заходняга дыялекту і ў групе палескіх гаворак?

9. У “Этымалагічным слоўніку беларускай мовы ” (т. 1. Мінск, 1978; т. 2. Мінск, 1980) прыводзяцца наступныя дыялектныя словы : баўра (т. 1, с 339), бэрва (т. 1, с. 436), валака (т. 2, с. 31), валога (т. 2, с. 41), вўтва (т. 2, с. 236). Што абазначаюць гэтыя словы ў беларускіх гаворках? У якіх яшчэ мовах яны ўжываюцца? Які можна зрабіць вывад адносна паходжання гэтых слоў?

10. Прачытаць у энцыклапедычных даведніках “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя” (т. 10, с. 230), “Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі” (т. 3, с. 521) пра тапаніміку і мікратапаніміку. Асэнсаваць паняцці “тапаніміка”, “мікратапаніміка”, “тапанімія”, “мікратапанімія”, “тапонім”, “мікратапонім”, “гідронім”, “айконім”. Якое значэнне маюць тапаніміка і мікратапаніміка як крыніцы вывучэння мовы народа, гісторыі краю і геаграфіі? (Адказ запісаць у сшытак для самастойных заняткаў).

11. Выбраць з тапанімічнага слоўніка В.А. Жукевіча “Краткий топонимический словарь Белоруссии” (Мінск, 1974) 3–4 геаграфічныя назвы, якія ўтварыліся ад дыялектных слоў. Запісаць у сшытак для самастойных заняткаў.

12. Прачытаць у кнізе Я. Адамовіча “Мікратапанімічныя назвы ” (Мінск, 1971) раздзел “ Мікратапонімы, утвораныя ад дыялектных слоў” (С. 76–84). Запісаць 10–12 назваў (лясоў, сенажаць, балот, узгоркаў, дарог, ручаёў, урочышчаў, палёў і інш.) з вашай мясцовасці. Растлумачыць іх утварэнне. Ці ёсць сярод іх назвы, што ўзніклі на аснове слоў мясцовай гаворкі?

13. Прачытаць у дапаможніку Э. Блінавай, Е. Мяцельскай “Беларуская дыялекталогія ” (Мінск, 1980, С. 16–17) пра сувязь дыялекталогіі і этнаграфіі,

а таксама артыкул “Этнаграфія” ў БелСЭ (т. 11, С. 486–488) і “Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя” (Т. 4, С. 621–623). Адказаць пісьмова на пытанні: 1. Што вывучае этнаграфія? 2. Як звязана дыялекталогія і этнаграфія? 3. Хто з вучоных-этнографіў вывучаў дыялектную мову і якія працы па дыялекталогіі напісаны этнографамі?

14. У 70–80 гг. XX ст. беларускія этнографы выдалі шэраг кніг: “Беларускае народнае жыллё” (Мінск, 1973), “Беларускае народнае адзенне” (Мінск, 1975), В.С. Цітова “Гісторыка-этнаграфічнае раяніраванне матэрыяльнай культуры Беларусі” (Мінск, 1983) і інш., у якіх апісаны традыцыйныя элементы жыцця, адзення, абутку, паказана тэрытарыяльнае пашырэнне тых або іншых рэалій. Прачытайце ўрывак з кнігі “Беларускае народнае адзенне” (С. 17–19). Выпішыце дыялектныя назвы. Прааналізуйце карту 329 “Пашырэнне слоў спадніца, андарак, юбка, саян і інш.”, змешчаную ў “Дыялекталагічным атласе беларускай мовы” (ДАБМ. Мінск, 1963). Зрабіце вывад пра сувязь дыялекталогіі і этнаграфіі.

Самастойная праца

*Выкананне заданняў праводзіцца на аснове выдання: Мяцельская Е.С.,
Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія: Практыкум. Мн., 1991.*

1. Прааналізаваць урывкі з паэм “Энеіда навыварат” і “Тарас на Парнасе”, якія прыводзяцца па дарэвалюцыйных выданнях (практыкаванне 16, с.20). Выпісаць дыялектныя моўныя рысы.

2. Прааналізаваць этнаграфічную карту “Тыпы падлогі” (с. 29) і лінгвістычную карту “Назвы падлогі” ў ДАБМ. Прааналізуйце адну з карт “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы”, вызначце супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні і іх геаграфічнае пашырэнне.

3. Прааналізаваць адну з лінгвістычных карт “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак”. Вызначыць арэалы пашырэння лексічных супрацьстаўленых адрозненняў.

4. Прааналізаваць карту № 5 “Лідска-бабруйска-рэчыцкі пучок” (с. 34); карту № 6 “Лідска-бабруйска-лоеўскі пучок” (с. 35), карту № 10 “Сярэднебеларускія ізагласы” (с. 46), схему № 1 “Дыялектныя лексічныя адрозненні” (с. 171); карту № 26 “Тэрыторыя, на якой сабраны матэрыял для шматтомных дыялектных слоўнікаў” (с. 183).

5. Азнаёміцца з дыялекталагічнымі праграмамі (апытальнікамі), гл. літаратуру № 5

6. Вызначыць асаблівасці гаворкі роднай вёскі, раёна, вобласці на аснове прыкладаў з лексікі, дыялогаў, маналогаў.

Пытанні для праверкі ведаў

1. Раскрыць змест паняццяў “літаратурная мова” і “дыялектная мова”.
2. Што вывучае дыялекталогія і якія яе задачы?
3. Даць азначэнне тэрытарыяльнага дыялекту.
4. Якія дыялекты вылучаюцца ў беларускай мове? Назваць тэрыторыю іх пашырэння.

5. Што такое “дыялектнае адрозненне”? Якія тыпы адрозненняў уласцівы беларускім гаворкам? Даць кароткую характарыстыку дыялектных адрозненняў на ўсіх узроўнях мовы.

6. Якое практычнае значэнне мае дыялекталогія?
7. Як звязаны дыялекталогія і сучасная літаратурная мова?
8. Як звязана дыялекталогія з гісторыяй мовы?
9. Якая існуе сувязь паміж дыялекталогіяй і тапанімікай?
10. Якая існуе сувязь паміж дыялекталогіяй і этнаграфіяй?

Літаратура

1. Беларуская і руская дыялекталогія: Дапаможнік для студэнтаў філфакаў ВНУ / В.А. Гуліцкая, Л.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А. Рудакоўская. – Мінск, 1992.
2. Блінава Э.Д., Мяцельская Е.С. Беларуская дыялекталогія. – 2-е выд. – Мінск, 1980.
3. Бобрык, У.А. Беларуская дыялекталогія: заданні для выканання лабараторных работ для студэнтаў спецыяльнасці 1-21 05 01 “Беларуская філалогія” / У.А. Бобрык; М-ва адукацыі РБ, Гомел. дзярж. ун-т імя Францыска Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2010. – 39 с.
4. Вусная беларуская мова: хрэстаматыя. – Мінск, 1990.
5. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск, 1963.
6. Крывіцкі, А.А. Што такое лінгваграфія. – Мінск, 1986.
7. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы / А.А. Крывіцкі. – Мінск, 2003. – 294 с.
8. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: у 5 т. – Мінск, 1993–1998.
9. Лексічныя ландшафты Беларусі: Жывёльны свет. – Мінск, 1995.
10. Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. – Мінск, 1968; Мінск, 1969.
11. Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М. Беларуская дыялекталогія: хрэстаматыя. – Мінск, 1979.

ФАНЕТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЫ

Вакалізм

Ключавыя словы: фанетычная транскрыпцыя, націскны вакалізм, ненаціскны вакалізм, аканне, яканне, дысімілятыўнае аканне і яканне, недысімілятыўнае аканне і яканне, оканне, еканне, іканне, рэдукцыя.

ПЫТАННІ:

1. Фанетычная транскрыпцыя.
2. Вакалізм беларускіх гаворак.
 - а) Націскны вакалізм.
 - б) Лабіялізацыя галосных.
 - в) Ненаціскны вакалізм: аканне, оканне, яканне, еканне, іканне.

г) Вакалізм пераходнага тыпу: дысімілятыўна-недысімілятыўнае аканне; окаячы-акаючы вакалізм; екаячы-якаячыя гаворкі.

д) Асаблівасці ненаціскага вакалізму заходнепалескіх гаворак.

ЗАДАННІ:

1. Прачытаць тэксты. Зрабіць назіранні над вымаўленнем ненаціскных галосных, якія ўжываюцца адпаведна [e] і [ĕ] з [ʃ], у першым і іншых складах перад націскам. Выпісаць прыклады, аргументаваць свой вывад пра характар ненаціскага вакалізму ў гэтых гаворках.

I. Ёа родылася в дэрэвн'і Бастыч'і. Там і росла. Сэмн'і ў нас було́ мно́го, о́сым чолов'ік. Ж'іл'і б'ідно, зэмл'і ма́ло було́. У когó зэмл'а́ бу́ла, той бога́то ж'ів, а в когó ма́ло зэмл'і́ бу́ло, той по-вс'а́кому ж'ів. Ха́та в нас бу́ла нэвэ́лыка, бо й д'а́д'ко ж'ів шч'е́ в ха́т'і за стэно́йу. В ха́т'і йака́ ж мо́гла бу́ты обста́но́вка? Пу́л зрoблэ́ны, да спáлы го́лова́ до го́ловы, но́гы до но́гэй [смяецца]. Луч'і́на, свэ́тла ж нэ́ бу́ло. Робы́лы на по́л'у, с'і́ялы свой л'он, с'і́ялы прóсо, ж'і́то, всэ́ с'і́ялы покрóхы, бо ж ма́ло по́л'а́ бу́ло. I гэ́тым пы́талы́са. Так і про́ж'іва́лы, прóсо то́вклы́, ка́шу ва́рылы́. Корóва бу́ла...

Ж'і́то жа́лы сэ́рпамы́. Зо́жнэм ж'і́то, у снапóчки пов'я́жэмо, поста́вымо в дэ́с'аткы́. Дэ́с'аткы́ – э́то дэ́вэт' снóпыков ра́дом сто́я́т', оды́н вокру́г друго́го ста́вымо, а дэ́с'аты́м ша́пку ро́бл'ат'. Воз'му́т колóс'с'а́ позгына́йут', позгына́йут', ко́ло пэ́рэвэ́сла, шчо́ ж пэ́рэв'язаны́ гэ́тым жэ́ са́мым ж'і́том, ы́ навэ́рх на́кынут'. От э́то на́зыва́вса дэ́с'аток. (в. Бастычы Пінскага р-на)

II. Ё́ек бу́ло н'і́колы. Л'он рва́лы, да бы́лы, да сла́лы, да пр'э́лы, да бы́лылы, да ш'і́лы, да хо́дылы. А ты́пэра мы́ до́бройі ж'і́з'н'і до́жда́лы, лы́ж'імо́ да сы́дымо́, ны́ц ны ро́бымо.

Жы́лы з д'э́д'ком, да бу́ла ў ба́т'ка бра́ты́ха. Да ны по́ла ды́лыс, да суды́лыс за ка́жду одну́ м'э́лоч': і за гру́шку, і за н'а́ку сыно́ж'эт' ч'і́ за тра́ву, і за мэ́ж'у́. Да бу́ло нам по двана́ццят' го́д, а йа́ бу́ла блызн'у́чка, да хот'і́лы, ко́б дэ́ шчо́ купы́ты ўбра́тыс, да ны бу́ло за шч'о́. Да пошлы́ ж'э́ты до однё́йі ж'э́ншч'і́ны. Да поста́вылы нас удво́х на оды́н за́г'ін. Да поста́вылы нас зза́ду. А мы́ зза́ду да вж'і́на́лыса да попэ́ро́д дал'о́ко. Гэ́так ны до́бр'е, ды́вкы! По́с'л'а об'і́ду поста́вымо мы́ вас напы́ро́д. Поста́вылы нас напы́ро́д, а мы́ ё́ек ухва́тылы то́го за́гона́ ўдво́х, да й погна́лы з ты́м за́го́ном. По́ж'э́лы, й по́ж'э́лы, й по́ж'э́лы то́го за́гона́, шч'о́ дал'о́ко од нас ты́йі ж'і́нц'і́ отста́лы. Так уж'е́ і гэ́так то́ж'е́ ныдо́бр'е, бу́дытэ́ на за́дных за́го́нах сто́йэ́ты й бу́дытэ́ по за́го́нувы́ ж'э́ты. О! I ста́лы мы́ і по одному́ за́г'інч'і́ку ж'э́ты, нам роз'і́рку вы́быра́ла там одна́ ж'э́ншч'і́на. I вот мы́ по́луч'і́лы уж'е́́ по два́ зло́ты. А за два́ зло́ты мо́жно бу́ло пла́т'т'е́ купы́ты. (в. Кулякі Іванаўскага р-на)

Параўнаць словы, выпісанья з кожнага тэксту. Чым яны адрозніваюцца па характары вымаўлення галосных у ненаціскных складах? Супаставіць вымаўленне гэтых слоў і адпаведных слоў асноўнага масіву беларускіх гаворак (гл. раздзел “Групоўка дыялектаў на тэрыторыі Беларусі”).

2. Прачытаць тэкст. Прасачыць, якія гукі вымаўляюцца на месцы галосных няверхняга пад'ёму [a], [o], [e], ў першым складзе перад націскам пасля цвёрдых і зацьвярдзелых зычных, калі пад націскам [a] і калі - [i], [ы], [y], [o], [e]. Да кожнага тэксту скласці табліцу, запісаць у яе вынікі назіранняў і зрабіць вывад пра тып аканья.

У з о р.

У націскным складзе	У першым складзе перад націскам
[а] сьба́ка, пьста́в'іў, сьма́ [і], [ы], [у], [е], наг'і, кас'іў, вады, тады, пайдў, хачў, каро́вы,	
[о] маро́з, кан'е́ц, вадз'е́	

I. Жан'іх, катòры надумыйіцца жан'іцца, б'ар'ец с сабо́й ба́ц'ку, ма́тку, хлапцо́у-дружко́ў свайі́х, ну йашчэ радн'у́, ап'ац' у ваго́н і ап'ац' в'аз'л'і ўжо нас дамо́й. Пр'ійе́хьл'і ў двор на го́лыя ка́мн'і. Ка́мн'і й тэ́я папава́йкапаны был'і. (в. Валяўкі Дубровенскага р-на)

II. Ё́ак на́чылас' вьйна́, йа бы́ла ма́лайа. Ну йак пачу́л'і, што стрьл'а́йуц', вьбу́х'і, снара́ды рв́цца, вокны бйу́цца, паб''егл'і ў скл'еп хьва́цца. Го́лыя, то́лка ў начных рубашь́чках, накрыл'іс а адз'і́йа́лкам'і й пашл'і. Зашл'і, там ужобы́ло мно́га л'удз'і́ с'адз'і́ла хто йак наці́скаўшыс'. Стрьл'а́л'і гдз'е́-та да аб'е́да, аб'е́дам ужо н'ёмцы прышл'і. А ў нас быў астаўшыс' адз'і́н сьлд́ат-пыгран'і́чн'ік, йаго́ ат н'ёмцаў схьва́л'і ў гэтым скл'е́п'і. I вот прыхо́дз'іц' н'ём'іц і ў скл'еп зьгл'а́дывайіц', ц'і ру́ск'і́йі йос'ц'. А мы гэ́тага сьлд́ата схьва́л'і, ус'е́ пал'аглі на йаго́ і скьза́л'і, што н'іма́ ру́ск'і́х. Ё́он і пашоў. А ўжо па дз'арэ́ўн'і поўна н'ёмцаў было. Ну й йашчэ по́мн'і́цца мн'е, што с'і́л'на было́ ра́дасна, йак скьза́л'і, што дз'ен' Па́б'е́ды, што бу́дуц' рабо́тац' ус'е́ заво́ды, фа́брык'і, што бу́дз'іц' у м'і́н'е плац'а харо́шайа. А то нас'і́л'і ўс'о́ свайе́й рабо́ты, з' л'о́ну да з' йак'і́х абно́скаў. Ё́ йашчэ по́мн'і́цца, йак у шко́лу хадз'і́ла. Ц'і́п'е́р н'і в'е́рыцца, што так мы вучы́л'іс'а. Адз'і́н быў буква́р на ўс'е́х, і гэты буква́р скла́дваўса з' л'і́сто́чкаў. I ньстаўн'і́ца дьва́ла ўс'е́м па л'і́сто́чку. Бума́г'і н'е было́, саўс'е́м бума́г'і н'е было́, н'і́яка́й. I чытал'і на́пам'а́ц', бу́кваў ус'е́х н'і зна́л'і. (в. Белабокі Браслаўскага р-на)

III. У гаворцы в. Задуброўе Віцебскага р-на *вымаўляюць хьз'а́йка, б'ьа́л'іс', ст'ьа́ў, п'ьдн'а́ц', п'ьбра́л'і, с'ьбра́л'і, б'ьра́н, д'ьва́й, з'ьпа́хла, кува́л', хува́ц', пупа́с, кумпа́н'і́я*. Як уплываюць зычныя — губныя і заднеязычныя — на вымаўленне ненаціскных галосных няверхняга пад'ёму? Які тып акання ў гаворцы, да якога дыялекту і групы гаворак яна належыць?

3. Прачытаць у дапаможніку Э. Блінавай, Е. Мяцельскай «Беларуская дыялекталогія» с. 37-38 і ўважліва прааналізаваць прыклады, запісаныя ў магилёўскіх гаворках: *бала́, пата́цца, адбава́ў, начана́йа, калаха́ц, назава́ц', рассапа́ц', драгва́, раба́к'і, брага́дз'і́р, пратва́ра́йе́цца, вазава́ў, пран'ас'е́ц*. Як растлумачыць з'яву і ці звязана яна з дысімілятыўным аканнем?

4. Прачытаць тэксты. Прасачыць, якія гукі вымаўляюцца на месцы галосных няверхняга пад'ёму ў першым складзе перад націскам пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных, у перад- і паслянаціскных складах. Да кожнага тэксту скласці табліцу. Запісаць у яе вынікі назіранняў і даказаць, што гаворцы ўласцівы пэўны тып і падтып акання.

У з о р.

У націскным складзе	У пераднаціскным складзе			У паслянаціскным складзе	
	першым	другім	трэцім	першым і другім	канцавым адкрытым
[a],	маўчаць' падн'аў	тапара́ галава́	павыган'ац' халаднава́ты	бага́таго паса́джана	ма́сло ма́ло ха́та
[i], [ы], [y] [e], [o],	снапы́ каб'эта даро́га гавару́ кас'іц'	гавары́ц' садава́іна галубо́ў бараду́ галава́е	скаварадз'е́ у барава́ікох дагавары́цца	в'эчара́м го́ласа	л'это́ по́ўно го́рэ до́брэ

I. Был'і ў нас с'анакосы тут, у лўз'і был'і пры Н'омн'і, і сушыл'і прама на лугу. От дз'е-н'ібуц'іакаа лахчына, вада стайіц' ці там граскавата, дак от вык'ідал'і йаго на грудок дз'е, а йак дал'ай, то выносілі нас'ілам'і. Такія жэртк'і дз'в'е тонк'іа, то́л'кі йомк'іа, крэпк'іа, нас'ілы называліс'а. Адз'ін ззаду б'арэ, другі с'п'ераду, і капа така́а н'ів'ал'іка́а, пудоў тры, выносіласа дз'е на сухо́а м'сца, дз'е н'і ўйедз'еш с кан'ём. А с'ена на плато́х н'і сушылі, ба дз'арэўн'а была густанас'ал'она́а. А по́тым на футары пас'сёл'вал'іса ў нас был'і, а с футароў ужó будавал'іс'а от на друго́у стору́ну ву́л'іцы, дз'е-н'ібуц' дал'ай, у канцы ву́л'іцы. Дак ужó раччэй дамы. От ік Пагарэлум, у Пагарэлум тожа рас'сал'іл'іс'а, а там жа гушча́р, гушча́р быў. А ў нас па гэ́таму баку́ і н'і было́ ха́таў, то́л'кі адна ха́та была, мал'ён'ка ха́тка стайа́ла. (в. Цітаўшчына Стаўбоўскага р-на)

II. Вот мой бо́жа, ца́п'ер вы адз'эты́а і абуты́а. А мы жн'экал'і, золатко, хадз'ілі ў лапц'а́х, бу́лку і мйа́со йёл'іна в'ал'іко с'в'ато. Натаўчэ ма́ц'і с'ёмйа ды г'эдак йёл'із карто́пл'айу. І смашно́ было́. Саладу́ху вары́лі. Йакро́б'іц' ма́ц'і саладу́ху, і нам кажа: «Ліжэ́ц'а йазык'і, кабсаладу́ха ўдалас'а». Па ва́ру ў пэч самы́а н'і ла́з'іл'і,а чака́лі, паку́л' тато́ з ма́ц'арайу з по́л'а прыду́ц'. А раб'ілі́ да самаго́ ца́мна́. Йашчэ́ мн'е́ было́ се́м год,а ўжэ́ ўс'у рабо́ту раб'іла. Жыта́ заго́н быў до́бры, а ўсо́ жрукам'і жа́лі. А по́тым йашчэ́ й памало́ц'іш ца́пам, штору́к н'і чу́йаш. І каро́ў во́сім штук ка́жды дз'ен' па́св'ілі.Адз'ін раз засну́ла, ды каро́вы ў с'енажа́ц ул'ез'лі, то йб'іў тато́ в'аро́ўкайу, і с'он'іпомн'у.

А ў шко́лу йак хадз'ілі? Кн'іжк'і ў то́рб'і насілі. П'іса́ц' н'і было́ на чо́м. Кн'іжак то́жа малó было́, ал'е́ ж вучы́л', бо байа́л'іс'а вучы́ц'ал'а. Ча́сто прасі́ў ла́пу і б'іўл'ін'ейка́йу, йак н'а вывучы́ш што. А вы ца́п'ер н'іа́к н'ахо́цац'а вучы́цца, ус'о гул'а́йац'а. (в. Альхоўка Ляхавіцкага р-на)

5. Параўнаць дзве групы прыкладаў. Выявіць, у чым іх адрозненні. Якія тыпы акання адлюстраваны ў кожнай групе?

I. Двары́, дваро́ў, сталы́, стало́ў, на стал'е́, гары́ц', гару́, гарэ́ла, бало́та, наро́д, забо́та, пшаш'і́ца, запал'і́ц', лаза́, да́чка, майа́, сказа́ў, жара́, пчала́.

II. Двары́, дваро́ў, сталы́, стало́ў, на стал'е́, гар'ы́ц', гару́, гарэ́ла, бало́та, наро́д, забо́та, пшан'і́ца, зьпал'і́ц', льза́, дьчка́, мьйа́, скьза́ў, жьра́, пшчьла́.

6. Ці можна вызначыць тып ненаціскага вакалізму пасля цвёрдых зычных па наступных словах: ав'бс, дал'ёка, карбву, кас'ёц, дашчэчка, кбшка, падўмац", маці, чатыры, крук, раскідац", куст, была? Калі нель- га, то чаму?

7. а) У віцебскіх гаворках не пад націскам пасля цвёрдых зычных вымаўляецца гук [y]: пувал'і, пулумаўс'і, пупудац', дурука́, гусука́, пупьла́м, снува́ц', шулуха́, дуўбн'а́, духута́. Як растлумачыць вымаўленне [y]? Ці звязана такое вымаўленне з дысімілятыўным аканнем?

б) У гаворках усходняй Магілёўшчыны галосны [y] вымаўляецца пры наяўнасці па суседстве губных зычных або галоснага [y]: гурбуза́, хумута́, кулука́, гулубцы́, бурсука́ і г. д. Запісаць словы *галава́, дурака́, папала́м, слабава́т, пагарава́л'і, халаднава́ты, таргава́ў, навукá, шанава́ў* так, як іх вымаўляюць у гэтых гаворках.

8. Прачытаць у кнізе Н.Т. Вайтовіч “Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі” (Мінск, 1968) пра тыпы ваалізму з адсутнасцю акання (с. 24–27, 30–35) і заканспектаваць. Адказаць на пытанні: 1. У гаворках якіх раёнаў Беларусі назіраецца паслядоўнае захаванне ненаціскага [o]? 2. У якіх гаворках пры паслядоўным ужыванні [o] сустракаецца і [y] на месцы этымалагічнага [o]? Раскрыць сутнасць канатопскага тыпу окання (Канатоп – вёска Нараўлянскага раёна).

9. Прачытаць тэксты. Прасачыць, якія гукі вымаўляюцца ў ненаціскных складах пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных на месцы этымалагічных [o] і [a]. Вынікі назіранняў запісаць у табліцу і зрабіць вывад пра тып ненаціскага вакалізму.

Узор.

Этымалагічныя галосныя	Пераднаціскныя склады			Паслянаціскныя склады	
	першы	другі	трэці і інш.	першы, другі і інш.	канцавы адкрыты
[o]	воро́та коро́ва попа́ла	полотно́ горо́дoв	порасказа́ты	со́рок	друго́го стра́шно пра́мо га́рно добра́нна
[a]	кана́л спаса́ла	запальбы́ зало́жбы́	напрыгла- ша́йут	пла́вала отра́дам'і	ха́та бо́чка пода́рка

І. Ён і я бу́ла шэ мала́йя, то жыла́ з бат'камы ў Бу́сы. А гэ́та сэло́ нэ так'ейе, бы Мо́гол', а мэ́нчэ, і стойі́т' блы́з'ко ко́ло л'іса. Л'іс о́кружа́йе сэло́ на́вэ́т' нэ з адно́го бо́ку. На́ша ха́та стойа́ла нэдал'е́ко од кунца́. До нас захо́дылы ча́сто охотн'ік'і з сэла́ з ба́т'ком поговора́ты, случа́йі роска́звайут', шо бува́йут' на охоты. Ё́а мны́го чу́ла роска́зэй про л'існых зв'ерэ́й. І про воўк'ей чу́ла, шо оны́ прыхо́д'ат' по́жывы́тыс у сэло́. Алэ́ сама́ нэ в'ірыла, йак мо́жэ воўк ул'і́зты ў хл'іў, ко́лы двэ́ра зачы́н'аны на за́смычку.

Мн'і бу́ло тогды́ мо д'эс'ат' го́д. Ныч. Ус'е спл'ат', а йа просну́лас, шо почу́ла, йак н'і́дэ на двора́ пышчы́т' свын'н'а́. Розбуды́ла ма́тэру з ба́т'ком, і оны́

ўдвѡх пушлы́ до хл'іва́. Оча́м свойі́м нэ пов'ірылы, йак побáчылы, шо двѡра оччын'аны. Свын'н'á лэжáла ўжэ нэжывáйа, з бѡку тэклá кроў. Гэ́то воўк прылоўчыўса одсунуты засмычку лапэ́йу, ул'із і душыў іейі. (в. Моталь Іванаўскага р-на)

II. На Тру́йцу водылы Кўста. Назбыра́йэцца жонѡк, убэру́т' молодў́йу й молодѡго і хѡд'ат' пуд кѡжну хату і спувáйут'. А з хаты вынѡс'ат' хто шчо. Хѡд'ат' по сэлў, сэрѡд дн'а. На дру́г'і дэн' молод'ѡж гул'áйут'. Гэ́тэ тэпѡра звэлѡсо.

На кол'áды мужчыны бувáло збэру́цца, зрѡбл'ат' звэздў́ і хѡд'ат' спувáйут'. Пуд кѡжну хату спувáйут' кол'адў́. А хоз'áйін вынѡсыт' ковбасў́, сáло, вѡдку, хл'іб. Гэ́то булѡ мусѡво вѡнэст'і кол'áдных'і, бо йак нэ вѡнэсэщ, то бўдут' смыйáтыса. Робѡты булѡ мѡрэ, а гул'áлы вэ́сэло. (в. Новы Двор Пінскага р-на)

10. Як вымаўляюцца гэтыя словы ў гаворках з поўным оканнем: *гарэ́ць, хаце́ць, капўста, гарѡх, насі́ць, гарадо́к, у гара́дзе, стагі́, казлякі́, балѡта, гѡлас, гѡрад, дарагі́, дѡбрага, пѡзна, ма́ла, прѡса, палѡна, барáн, каба́н?*

11. У вѡсцы Канатоп Нараўлянскага раёна Гомельскай вобласці вымаўляюць: *мѡлі́на, робѡта, стѡрых, копу́ста, здо́йуц', скозаў́, буро́ка, бѡзар, сомѡл'ѡт, зѡбойаўс', мола́йа, наро́д.* З якой з'явай сустракаемся ў вакалізме гаворкі? Як яе растлумачыць? У якіх яшчэ гаворках яна сустракаецца?

12. Прачытаць тэкст. Прасачыць, якія гукі вымаўляюцца ў ненаціскных складах пасля мяккіх зычных на месцы спрадвечных [а], [е]. Вынікі назіранняў запісаць у табліцу і забіць вывад пра тып ненацісканога вакалізму (табліцу гл. да практыкавання 9).

Гэ́та рьскáзывала мьйá ба́пка і ма́ма, а ма́ма мьйá ма́йіц' дз'іва'нѡста два гѡды, но йашчѡ жыва́, дык рьскáзывала, йак йі́на вадз'іла кѡн'і на нашл'ѡх. От жыл'і аднасѡбна, м'ѡл'і кѡн'і. Йак йѡс' брат, тады́ брат вѡдз'іц' на нашл'ѡх, а йак бра́та н'іма́, йѡс' ба́ц'ка і дз'іўчáты, тады́ дз'іўчáты вѡдз'уц'. На нашл'ѡх заво́дз'уц' хоц' куды́, у як'і-н'ѡбуц' л'ес, дз'е мнѡга травы́, дз'іла́нка там йакáйа, прыі́жджа́йуц' туды́. На кан'áх йѡдуц'. Зла́з'уц' з кѡн'і́й, пўтайуц' гэ́тых свайі́х кѡн'і́й, бо катѡрыйа кѡн'і́ ўц'іка́йуць, куды́ ў шкѡду йдуц'. А мнѡга кѡн'і́й, мѡжа із два́ццац'. І стѡл'ікі ш хлѡпцаў́ і дўз'ўчáт. Рьскладва́йуц' агѡн' та́мака. Хлѡпцы й дз'іўчáты п'ѡсн'і сп'іва́йуц', а кѡн'і́ хѡдз'уц'. Дура́чацца, а гэ́та ж нѡ́ччы, а пад ра́н'іцу паснў́ц'. І катѡры крѡ́пка с'п'іц'. А ў лапц'áх жа ш йаны́ абўты́йа, абѡрычк'і. Дык дру́г'ѡйа вѡз'муц' ла́пац' гэ́ты разў́йуц', абѡрычку прычѡ́п'уц' да йакѡга дрѡ́ва, дз'е да якѡга кўс'ц'і́ка і тады́ йак забйў́ц' трыво́гу: “Падыма́йс'а скарѡ́й, на́да б'ѡ́гчы!” Дык гэ́ты ўскѡ́чыц', а тады́ – вѡ́бз'емл'у: абѡрычка ш то дз'аржы́ц', йі́на ш то зачѡ́пл'іна за кўс'ц'і́к. Вот і так было́, йак вадз'і́лі на нашл'ѡх кѡн'і́. (в. Вітунічы Докшыцкага р-на)

13. Словы пляменні́ца, ляжа́ць, ця́жар, сяў́ба, ця́лят, смя́яцца, па́цямнѡла, пасвя́тлѡла, мядзвѡдзѡ́, пасвя́жэла, нявесткá, дзяля́нка, вя́сло, ся́ло, смя́юся, вялі́кі, вя́сelle, пасця́лю, вя́жу, я́зык, мя́сны, сля́пая, пя́чатка, ся́кач затранскрыбі́раваць так, як іх вымаўляюць у гаворках: а) з дысімілятыўным яканнем; б) з дысімілятыўным яканнем віцебскага падтыпу.

14. Прачытаць тэкст. Вызначыць тып і падтып якання, выявіць адрозненні ў вымаўленні ненаціскных галосных [а], [е] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам. Выпісаць усе прыклады, якія аргументуюць ваш вывад.

Мы пр'ама кяла л'эсу жыв'ом, а р'адышк'м аз'аро і р'іка, так х'рашо ў нас. А скол'ка йаг'т у нашых л'ісах! Л'эт'м йак п'найэдз'іц' гас'ц'эй з г'радоў пащ'і к к'жд'му, д'к ц'лым'і дн'ам'і прып'даіуц' у л'ісах. Май'і пр'ошл'я л'эта т'жа пр'ій'жал'і ўдвай'іх. Н'ів'эстка ст'л'ка н'нас'іла йаг'т і надз'эльла р'зн'га вар'эн'на. І с'ол'іта пр'ій'х'ц' аб'ішч'айуц'. Во н'ідаўна п'іс'мо пулуч'ыла, дык п'ішуц', што м'жа ў аўгус'ц'і пр'ій'едуц'. А й'г'т с'амый л'учый м'эс'іц: і йаг'ды ашшы б'удуц', і гр'ібы пайд'уц', і ў гародз'і вырас'с'іц' ус'о с'в'эжын'к'яа – гурк'і, пум'ідоры, бурачк'і, цыбул'а, м'рка, кап'уста, б'л'ба. І й'аблычк'і, і сл'івы, і грушы свай'і б'удуц'. Так што л'учч'га м'эста й н'і над'ь, чым у нас у дз'ір'эўн'і.

Ц'іп'эр' жыс' намног' л'уччы, чым была р'ан'шы. С'ічас ус'о йос', ус'о над'б'і: і радз'івы, і ц'іл'ів'із'іры, і л'ісап'эты, і м'тац'ык'ы, і н'р'ады р'зныі м'дныі. П'гл'адз'іш друг'эй рас н'ь ц'іп'эр'ішн'іу м'ладз'ош і д'ум'йіш: “Д'ваіц'а спас'іба, што вам н'і пр'ішл'ос'а знац' ус'о т'яа, што п'ір'іц'ір'п'эл'і кал'і-та мы. Жыв'іц'а ш п'н'ьст'яіашшаму, штоп мы т'л'ка магл'і гл'ідз'эц' н'ь вас ды рад'в'ыца”. (в. Аз'еркі Гарадоцкага р-на)

15. Прачытац' і заканспектавац' матэрыял пра недысімілятыўнае (моцнае) яканне з кнігі Н.Т. Вайтовіч “Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі” (Мн., 1968, с. 69-72). Які яшчэ тэрмін ужываецца ў навуковай лінгвістычнай літаратуры, сінанімічны тэрмін “моцнае яканне”?

16. Вызначыц', у якой групе прыкладаў назіраецца поўнае недысімілятыўнае яканне і ў якой – няпоўнае недысімілятыўнае яканне.

I. В'ароўка, с'м'атана, ц'ал'атаў, б'аро́за, м'адз'в'эц', б'ераз'н'ак, с'амна́цац', у ха́ц'е, у гародз'е, у бало́ц'е, с'ерада́, дз'ераза́, л'еб'ада́, п'ерагавар'ыц'.

II. Дз'ал'анка, в'арста́, ц'ага́ц', л'асны́, л'ас'н'іка́, в'арац'ано́, в'араб'ей, дз'араза́, дз'арава'аны, дз'атвара́, с'м'эц'ца, на заводз'а, у лу́за, у калг'ас'а, з'ал'анав'аты, п'арап'іса́ц'.

Чым поўнае недысімілятыўнае яканне адрозваецца ад няпоўнага недысімілятыўнага якання?

17. Прычытац' тэксты. Выпісац' усе прыклады вымаўлення галосных няверхняга пад'ёму [a], [e] ў ненаціскных складах пасля мяккіх зычных, размеркавац' іх у тэбл'цы. Зраб'іц' вывадпра тып і падтып якання. У якой з гаворак падтып якання вытрымліваецца непаслядоўна? Назвац' пазіцыю, дзе назіраецца непаслядоўнасць.

Узор.

У націскным складзе	У пераднаціскных складах			У паслянаціскных складах	
	Першым	Другім	Трэцім	Першым і другім	Канцавым адкрытыя
[a]	В'асна́ Б'ада́ З'амл'а́	С'ерада́	З'ел'енава́ты		У ха́ц'е
[i], [ы]	З'амл'і́ В'асны́	В'ераб'ей	В'ерац'ано́	В'оз'ера, в'эц'ер	На рабо́ц'е,

[y], [e]

З'амл'у
В'асн'э

У л'эс'е

[o]

В'асно́й

I. Ёак прышл'і Сав'э, дал'ай вайна пашла. Мы чакал'і хлópцаў свай'іх з вайны, мы чакал'і ад й'іх п'іс'ам. А ёак паварóчал'іс'а хлópцы, было в'эс'ала, у нас з'б'іралас'а маладз'óш. Гармóн'ік у нас быў, т'анцы раб'іл'і, в'ас'ал'іс'а. З'амуш дз'аўч'ата йшл'і, св'адз'бы раб'іл'і. I йа з'амуш в'ышла. Пайав'іл'іс'а дз'эц'і. Муш хадз'іў на рабóту ў калхóс, йа дз'ац'еей гадавала, трóйа ў М'інску. А йа на п'енс'іі, муш н'і на п'енс'іі, на рабóту хóдз'іц'. Карóву дз'аржымó, гл'адж'у дóма па хаз'айству. Дз'эц'і на вóтпуск прыйаждж'айуц', ун'ук'і прыйаждж'айуц'. Вот і ц'іп'ер сын на вóтпуску, н'ав'эстка на вóтпуску, хóдз'ац' на с'анакóс, уб'ірац' памагайуц' калхóзу с'эна. У нас хóраша, в'ас'óла ў нас. Пратс'адац'ал' у нас харóшы, заўс'уды памóжа, паважайа л'удз'ей і л'удз'і йагó паважайуц'. А настан'а вóс'ан', настануц' грыбó, мы хóдз'ім па грыбó.

У нас в'эл'м'і, в'эл'м'і прыгóжа, прырóда прыгóжайа. Дз'арэўн'а над Н'ómнам, х'аты ў з'эл'ан'і, у дз'арэўйах. Наш калхóс называй'ацца "Радз'іма Ёак'уба Кóласа", у нас Н'óман бл'іска. Ёак на с'анак'óс'і, мы л'уб'ім у Н'ómн'і пакуп'ацца. У нас лугавы с'анакóс. Л'удз'і ўб'ірайуц', ув'эс' транспарт на л'уз'і: і машыны, й трактарэ, і ўс'а ц'эхн'іка на л'уз'і. В'эс'ала-в'эс'ала ў нашым калхóз'а. (в. Кнотаўшчына Стаўбцоўскага р-на)

II. Ц'ашкóйа было наша жыц'ц'ó. Бац'к'э нашы душыл'іс'а раб'іл'і, і нас н'епас'іл'но застаўл'ал'і раб'іц': ус'ó гэта з'амл'а м'учыла. Самыя ат ц'амна да ц'амна м'учыл'іс'а і нас застаўл'ал'і раб'іц' удома і ў пól'і. За лучынай с'адз'эл'і, н'і было пас'ла вайны карас'іны. Бац'ко ц'элы в'эчар лучыну дз'арэ, а мы с'едз'імó ды п'ал'ім ды праздз'ём. А дым вóчы выйадайа, закур'айа й х'ата й мы чóрныя. А ц'іп'ер ус'ó с'в'этло, у'сó й'асно. Ус'э см'ачно йадуц' і хóрашо хóдз'ац'. А нам лапц'і нóg'і адйадал'і. Ц'элы в'эчар бац'ко пл'ац'э, пл'ац'э, а р'ано патшывайе, а тóл'к'і на два н'н'і тых лапц'ей. А маладыя ж был'і, хóчацца пав'ес'ал'іцца, а н'іма ў чом. Хлópцы на музык'і бóты адз'авал'і на дз'ерав'аннай падэшв'і, а мы, дз'аўч'ата, бóсыя танцавал'і. Да кал'і прытупн'а, ёак дас' хлóp'ац па п'ал'цы, - кроў с п'ал'ца пайдз'э. Ус'ó раўнó пól'ку круц'іш. Тады ўс'э гэтак хадз'іыл'і, н'іхтó н'і с кóго н'і с'м'айаўс'о, н'і абгавóрваў, ус'э гэт'яа с'амыйы убóры м'эл'і, н'і то што ц'іп'ер. (в. Малыя Азёркі Мастоўскага р-на)

18. Супадзенне якіх ненаціскных галосных і ў якой пазіцыі называецца еканнем? Дакажыце, што ў гаворцы, дзе запісаны гэтыя словы, ёсць еканне.

С'емй'а, с'в'екр'оў, у с'ел' э, с'естра, б'ерóза, п'ета, с'ем'енó, с'ц'ерэгц'і, б'ерэгц'і, в'ераб'ей, б'едн'ачок, б'еган'іна, в'ерашч'ака, в'ел'ікаваты, н'ебал'шэн'к'і, м'эс'ец, дз'эс'ец, в'эц'ер, п'ал'ец, з'аец. Прып'ец, пól'ем, дól'ейу, б'удз'еш, нас'эн'іе, здарóўіе.

19. Прачытаць урывак з валачобнай песні, што запісана на поўначы Беларусі. Як бы яна гучала ў гаворцы з еканнем? Затранскрыбіраваць песню і перадаць у ёй еканне.

А пашоў жа ён у чыстае поле.
Поле паляваці, жыта аглядаці,
Пяшкóm пашоў, ён не абышоў,
На кані пайехаў, ён не аб'ехаў,
Сóкалам ляцеў, жыта аглядзеў.

20. Прачытаць тэкст. Вызначыць тып ненаціскага вакалізму пасля мяккіх зычных. З якім тыпам ненаціскага вакалізму пасля цвёрдых зычных ён спалучаецца?

I. Баба кажэ: «У нас дз' еду, скóро свáдз'ба бúдз'е». А дз'ед гóвóрыц': «А котóра ж бúдз'е зáмуж іц'і?». Бо дочóк было с'ём. «Да н'е бúл'ша – с'ерáдн'а». – «А шчо там, бабо, н'е журыс. Дз'ес'ец' бутылóк расстарáймса йак-н'ібúдз', зрóб'ім свáдз'бу».

Прышл'і сваты, посвáтал'і дз'еўку. Ужé запóйіны роб'іц'. Запóйіны роб'іц' йак? Зап'іл'і, ужé на ту н'едз'ёл'у бúдом свáдз'бу роб'іц', ік вонцу пойёдом. У субóту ўвэяры зб'іра́йуцца, корова́й рошчын'áйуц'. Рошчын'áйуц', ужé котóрые прыец'óлк'і то хóдз'ац' по се'лу і зб'іра́йуц' кос'н'ік'і і к вонку попрышывáйуц', вонка сáм'і пош́йуц' і гэто ўгэ з вонкóм і з т́ым'і кос'н'ікáм'і ў н'едз'ёл'у рáно йéдз'е молодáйа вончáцца.

Прыёдуц' додóму, прыв'езуц' молодóу, пос'áдуц' за стóл. Одз'ін стакáн на п́йац' стóлоў, адна бутылка хóдз'іц' по крúгу і адна м'іска капúсты, то кáшы ў другóй м'ісцы, а то сáла йекóго спóкúц', то бл'інца, мулукá намóшáйуц' м'іск'і – і то так отó і свáдз'бу згул'áйуц'. Н'е так, бы ц'епэр, шо кáждому м'ісочка оддз'ёл'но, кáждому стакáн, кáжд ому бутылочка. А тогды́ із вэс'е л'а прышоў, так йек і н'е був: і н'е п́яаны, і н'е опóнтаны, ус'е нормáлно. (в. Велута Лунінецкага р-на)

II. Зайшл'і ж йéтые н'ёмцы ў с'елó, астанав'іл'іса кал'е калхóзнаго дварá – там йекрáз кан'ушн'а стáйáла ў двары́. Стáл'і йіхн'іе начáл'н'ік'і, абгавары́л'іса пам'іж сабóйу й загáдвайуц' свáйім астáл'ным, штоб йішл'і й з'б'ірал'і л'удз'ей на сабрáн'іе. Пайшл'і ж йéтые н'ёмцы па хáтах, вуган'áйуц' л'удз'ей і стары́х і малы́х. А жыла́ на крайú с'елá адна жанчы́на з' дз'е ц'м'і. Захóдз'іц' да йейé адз'ін н'ём'ец і пака́звайе на йейé, коб уц'екáла ў лéс – н'ейк'і, в'ідно́, дóбрай душы́ буш, коб н'е йшла на йéтае сабрáн'іе. А йенá йешчэ́ й н'е в'эрыц', што с'ерóд так'іх з'в'ероў́ йешчэ́ й дóбрые нахóдз'іл'іса. Ал'е пачалá суб'ірацца. Скóрэн'ко схвац'іла што папáло, за дз'ец'ей й паб'ела ў лéс. А дачкá йейé кáжэ, што паб'егу́ скажу́ й сус'е́ццы. І тáйа дз'еўка ўжэ н'е в'ерну́ласа, пагнáлі йейé тóжэ. Сагнáл'і ўс'іх туды́. Хто н'е йшоў, расстрéл'вал'і і к'ідал'і ў хл'оў. Закры́л'і дз'в'эры́ й запал'ілі. Вот так і згарéл'і ўс'е л'удз'і із йетáйе дз'ерэўн'і. А тáйа жанчы́на заб'éгла ў л'ес, да так і астáласа жыц'. А йéтые атрáды па шл'аху ц'эраз пуц' пайшл'і дáл'ей. Або́з спал'іл'і, адáл'е – Куз'м'ічы́ і так дáл'ей, за раку́ Арэсу́ пайшл'і і ўс'о пал'іл'і. А наш С'ерадз'ібо́р м'іну́л'і, стáйіц' йон йекрáз пас'ерóд л'эсу, пам'іж Куз'м'ічáм'і і Абóзам ат шл'аху, па йекóму н'ёмцы йшл'і мо к'ілам'етры́ два ўбóк. А шл'ах прахóдз'іц' ц'эраз л'ес, вот йего́ й н'е пал'іл'і. Му гавóрым, што мо н'йék'і шчас'л'іву наш С'ералз'і́бо́р, бо н'е пал'ілі йего́ н'ёмцы. Ал'е ус'е раўно́ і нам хвац'іло ад гэты́х н'ёмцаў́. Палав'іну мужыкоў́ н'е паварóчаласо с хрóнту, дай дóма кóл'к'і заг'ігуло л'удз'ей.

Самастойная праца

1. Выбраць прыклады:

а) з дысімілятыўным аканнем:

Маладаіа, хыз'айн, памагац', настаўн'ік, скумандуваць, гльдац', был'шак, валакна, аўтымац, вьда.

б) з недысімілятыўным аканнем:

Кылгас, старана, пыл'анка, падвал, рагатац', лупата, дьчка, чарн'авы, жыто, вьйна.

2. Выпісаць прыклады, у якіх адлюстравана з'ява:

а) няпоўнага недысімілятыўнага акання:

С'ено, карова, ц'ажка, л'ета, поўно, чужога, маладога, моцно, зламысна, морэ.

б) поўнага недысімілятыўнага акання:

Жанчына, йасна, горэ, дарэмна, н'ічога, мора, гэто, небо, балота, вуха.

3. Выпісаць прыклады:

а) з няпоўным оканнем:

Говорыты, галова, харошо, паворот, дорого, молодого, болото, добрэнна, залотуйу, посадыты.

б) з поўным оканнем:

Борода, дорого, маладога, палотно, болота, молоко, вадз'аны, подарок, другога, порасказаыты.

4. Вызначыць, у якім урыўку прадстаўлена гаворка:

а) з недысімілятыўным поўным аканнем:

1. На лапату сыпал'і мук'і, а кал'і воc'ен'н'у – скатывал'і ц'еста ў булку і садз'іл'і йаго на кл'ановайа ц'і дубовайа л'іс'ц'а, а тады на лапату й ц'іхо'нка совал'і ў п'еч.

2. Н'ем'іц пьзэбраў ус'о, у б'ежанцы пьгнаў. Пр'іе'хал'і, тол'ка гар'е'лайа шула аc'т'лас'.

б) з дысімілятыўным аканнем:

1) Ды тыкайа хмара, што дыбра' ад йайе' н'а жджы. Спыча'тку йна ўс'а с'івайа была, а тады стала крас'ныйа ўс'а. Йа в'ек пражыў, а йе'тк'іа хма'ры бо'л'шы н'і разу н'а в'ідз'іў на свайі'м в'аку.

2) Мы ўс'е на з'амл'у' пападал'і, папало'хал'іc'а. Йак падыму' галаву', так круго'м ц'о'мно, л'удз'і н'е'што гаво'рац', а йа н'ічо'го н'і чуйу. Раі'птам н'е'што ўс'е збудара'жыл'іc'а і хлы'нул'і па пол'і л'ац'е'ц'.

5. Выбраць словы, па якіх можна вызначыць тып ненацісканога вакалізму пасля мяккіх зычных:

а) Л'ажак', н'амно'шка, агл'адац', з'амл'а, кал'ады, в'асна, н'ав'еста, п'ачы, з'аз'ул'а, сп'авац'.

б) П'атух, м'атла, ц'ачы, с'аўба, н'ав'естка, гн'аздо, пал'анка, дз'аржац', б'арэз'н'ік, ц'ал'аты.

6. Выпісаць прыклады:

а) з недысімілятыўным яканнем:

С'ц'ана, с'арпам'і, з'імл'анка, с'в'ача, см'іта'на, дз'іржа'ла, пр'ішла, в'існа, пл'ала, с'астра, с'ідз'ац'.

б) з дысімілятыўным яканнем:

Сп'іваіц', н'ідаўна, с'арвант, л'іжаіц', з'амл'а, дз'ажа, дз'аўчагы, в'ірба, ц'в'іц'еіц', м'ітла, ус'агда.

7. Выпісаць словы, вымаўленне якіх характэрна для гаворак:

а) з дысімілятыўным яканнем віцебскага падтыпу:

Ц'ажар, н'ів'эстка, пасц'ал'у, в'асло, с'іўба, цяпер, пасв'іжэла, дз'арэўн'а, б'іда, йазык, в'ас'ел'л'е.

б) з дысімілятыўным яканнем беларускага падтыпу:

Сл'апайа, с'ікач, пасв'атл'ела, у м'ашках, м'ідзв'едз', в'ароўка, с'адз'еіц', в'ал'ік'і, дз'ал'анка, л'асны.

8. Вызначыць, у якой групе прыкладаў адлюстроўваецца:

а) поўнае недысімілятыўнае яканне:

1. Б'аразн'ак, в'ароўка, у гародз'а, с'амнаіцац', з'ал'анаваты, п'арав'арнуў, н'ав'адомы, в'еіц'ар, в'араб'ей, воc'ан'.

2. Пл'ала, л'есн'іка, воc'ен', у балоіц'е, см'айаіца, дз'етвара, в'ерац'ано,хлоі'ец, в'арста, сп'аваіоц'.

б) няпоўнае недысімілятыўнае яканне:

1. Поі'ел, дз'ал'анка, у хаіц'е, дз'ераза, ц'агаіц', в'ас'ел'л'е, п'ерагаварыіц', п'аіц'ера, с'амнаіцац', дз'ерав'аны.

2. В'арац'ано, с'ол'ата, п'арап'ісаіц', м'асны, у луз'а, л'ас'н'іка, ном'ар, з'амл'а, в'ажу, с'арада.

9. Вызначыць, у якім урыўку прадстаўлена гаворка з недысімілятыўным поўным яканнем.

1. Л'аіц'імо. І н'ічога н'а в'ідз'ім, і ўс'о нам думайіцца, што гэта воўк с'адз'ііц'. Ажно прыгл'едз'іл'іс'а, а гэта в'арба выгараўшы.

2. Дз'іржаі'і скот, пу п'аіц', пу шэс' кароў, ав'еік'і. З лык лаііц'і пл'ал'і, з' н'ідз'ел'у паходз'іш, і йаны рассыпал'іс'.

10. Выпісаць словы, у якіх адлюстравана з'ява оканья.

Частаваіц', голова, радкаваіа, базар, каса, золотайа, корова, машкара, по-душка, ворона.

Кансанантызм

Ключавыя словы: кансанантызм, дысіміляцыя, асіміляцыя, метатэза, эпентэза, пратэза, мяккаэрасць, цвёрдаэрасць, дзеканне, цеканне, падаўжэнне.

ПЫТАННІ:

1. Кансанантызм беларускіх гаворак:

а) Агульная характарыстыка зычных.

б) Цвёрдаэрыя і мяккаэрыя гаворкі.

в) Дзеканне і цеканне.

2. Змены зычных у гаворках:

а) Асіміляцыя прагрэсіўная, рэгрэсіўная, поўная і няпоўная.

б) Падаўжэнне зычных.

в) Дысіміляцыя прагрэсіўная і рэгрэсіўная, поўная і няпоўная.

г) Метатэза.

д) Эпентэза.

е) Пратэза.

ЗАДАННІ:

1. Прачытаць тэксты. Выпісаць прыклады дзекання і цекання, прасачыць пазіцыю, у якой вымаўляюцца [дз'] і [ц']. Ці ёсць адрозненне ва ўжыванні фанем [дз'] і [ц'] у гаворцы і літаратурна мове?

I. Ц'яп'ёр йак в'ёчар, дык ц'іл'ів'ізар гл'адз'ім, с'ёмйам'і саб'іраёмс'а. У кажнай хác'а ц'іл'ів'ізар. З'б'аромс'а да рагóчам, пытаёмс'я: а ну, йак к'іно, ц'і панрав'ілас'а, йак'іа арц'істы.

Ран'ей, йак н'і было йашчó такой ц'эхн'ік'і, йак ц'ап'ёр, дык мы л'он уручнўйу апрацóўвал'і. Ран'ей і з'арно малац'іл'і ўручнўйу. Ну, йак ус'о пажнўц', гэта з'арно ў ск'ірдах стайіц', а малац'ілак н'і было пóc'л'а вайны, ужó кап хватала на каждау брыгаду малац'іл'ка ц'і на кажды калхóc. От прыхóдз'іц' у адз'ін калхóc малац'іл'ка, там памалоц'іц', а тады ў друг'і. Прыхóдз'іц' гэта малац'іл'ка, падайўц' снапы на малац'іл'ку. Нада чалав'ёк йак'іх дз'ёс'ац' штоп у з'м'ёну раб'іл'і.

Снапы звóз'ац'к малац'іл'ца на кón'ах, а тады падайўц' нав'ёрх, на стóл *, а там два чалав'ёк'і: адз'ін разраза́йа снапы нóжыкам, а друг'і пада́йе ў цапы. I вот малóц'іцца. Стайац' л'ўдз'і, атк'іда́йуц' салóму, ам'ец'ца атк'іда́йуц' аддз'ёл'на, тóжа стайац' л'ўдз'і. I дз'е з'арно йдз'е, стайац' л'ўдз'і, аднóс'ац' м'ах'і. Вот памалоц'ац' гэта з'ёрн'а ў малац'іл'ца, а салóмку адв'азуц' - і дóбра. А ц'апёр жа камба́йнам пажнўц', змалоц'ац' і з'в'азуц' і сух'ён'кайа і дóбран'кайа.

II. Ц'іпер вы, дз'ётк'і, н'ёк ус'е рáзам хóдз'іц'а: і стáршыя і малóччыя. А йак йа малада́йа была, то было саўс'ім н'і так. Ув'ёс' моладз'еш дз'ал'ўс'а на канпáн'іі. А канпанавáл'і па гада́х. От у на́шай канпáн'іі был'і ўс'е с аднагó гóда: йа, Мары́л'а, Ядв'ін'а, Гáндз'а Саўчына, Гáндз'а Бóндз'ікава і С'іма. Гэ́то мы кал'ажáнкам'і был'і. В'асно́й, і л'ётам, і óс'ан'у ма́ло было чáсу, кап канпáн'іяйу з'б'іра́цца. У калхóз'і было мно́го рабóты й дóма. Та найбóл'ш з'б'іра́л'іс'а хлóпцы і дз'аўк'і з'імóйу. Паб'арэм в'ерац'óны, калаўрótк'і і з'б'іра́ямс'о ў аднў хáту. Пас'адз'ам кал'á вóкан і прадз'ём. Йак стáн'а ц'амн'ец', та ма́ц'і да́йе лучыну, кап запал'іл'і. Ал'і пры лучы́н'і н'і нáтто напрадз'эш. С'адз'імó, п'ёс'н'і с'п'авáйам. А на друг'і дз'ен' ув'ечары ідз'ём у другўйу хáту. На́ша канпáн'а нáтта харóша, дру́жна была. Н'ікóл'і мы н'і свары́л'іс'а, дз'ал'іл'іс'а ўс'ім. (в. Крывакóнна Зэльвенскага р-на)

2. Прачытаць тэксты. Выпісаць словы, у якіх ёсць шыпячыя і [дж]. Ахарактарызаваць гэтыя гукі. Ці парныя па цвёрдасці - мяккасці яны ў гаворцы?

Выпісаць словы з літарай **ц**. Для абазначэння якіх гукаў ужываецца гэта літара – цвёрдага [ц] ці мяккага [ц']? Ці парныя гэтыя гукі?

I. Жыла́ ба́ба. Було́ ў йайе́ тр'і сыны́. Ну, жан'іла́ йіна́ аднагó, бóл'шьга́. Другóга́ жан'іла́. А сама́ тыка́йа жадз'ўга: н'ав'э́сткам н'і дызвыл'áла, штоб 'ны хадз'іл'і ў кл'ец' і брал'і там са́ла. Дызвыл'áла йім то́л'к'і цубу́л'у йёс'ц', пав'ёс'а цэ́луйу пл'ац'óку цыбу́л'і і йеш. Ды хл'ёб. I скызáла так, што ў м'ан'е́ тр'і вóк'і – у паты́л'іцы вóка, і йётыйа́ два. Што ў паты́л'іцы вóка ўс'о ба́ча, йётыйа́ вóчы с'п'ац', а йёта́ ўс'о ба́ча.

Ну й йаны́ так жыл'і, н'ав'э́стк'і йётыйа́ дз'в'е, то́л'к'і па аднўм хл'ёб'і і пу цубу́л'і. Уз'іла́ тр'ец'ц'і́га сы́на жан'іла́. Тр'ец'ц'і́га сы́на йак жан'іла, ш чуж'і́а дз'ар'ёўн'і уз'іла́, йёта́ ўжо байав'ейша́йа була́. Йёта́ ужо ста́ла хадз'і́ц' і ў кл'ец'. Схадз'і́ла у кл'ец', ныбра́ла са́ла, ныжа́р'іла. Ныкарм'і́ла йётых і сымá найёлыс'.

Прашнўлас' с'в'акр'ова, пыл'адз'іц': "Э-э, н'іл'з'а так, вам на́да то́л'к'і цубу́л'у йес' ". Ну, йэта ўжэ 'ткыз'алас': "Зна́йц'а, с'в'акру́ха, йэта ба́ц'ка мой пр'ийэ́хуў із ма́ткуй, ну, йа н'і зыхац'эла, што вы ду́жа хырашо́ спал'і, будз'іц' вас, ды ўз'іла́ ды ныжа́р'іла і ныка́р'м'іла ба́ц'ку й ма́тку". – "Ну, ла́нна, штоб йэты́га бо́л'ш н'і было́, - пр'ікыз'ала так. – До́бр'а".

Ну жу́в'уц', жу́в'уц' пу цубу́л'і. Ныда́йэла жыц' пу цубу́л'і. Йэты́а сыны́ пайэ́хыл'і ны н'адз'э́л'у ў аб'оз, а н'ав'э́стка наду́малас' йайэ́ жжыц' с' с'в'эту. І вот гаво́р'а: "Адна́ схвац'і́ за хахо́л і б'і аб йэту́ с'ц'эну, а тады́ – друга́йа – г' друго́й с'ц'ан'э́ б'і, а йа йазы́к пратыкнў́ йго́лкуй". Ну й вот йаны́ э́та з'дз'э́лал'і. (А у йі́х было́ тр'і двары́, то́л'к'і пыдз'ал'і́цца.) Раз'б'і́л'і йэту́ с'в'акру́ху, прыпа́ро́л'і йей́ йазы́к, п'і́р'адз'э́л'і чы́с'ц'і́н'ка і пала́жыл'і за хво́руйу. Пры́йжджа́йуц' йэты́і сыны́, йэта мыла́дз'і́чка вы́скачыла: "Бо́жа, мой бо́жа, ма́тка на́ша саўс'і́м сла́ба. Прышла́ на паго́н па ц'о́лык, і вот пра́стыла, дурны́й в'э́ц'і́р праду́ў і йайэ́ прыхвац'і́ла: л'ажы́ц' пр'і́ с'м'э́рц'і́". Значы́ц', сыны́ зыхвац'і́л'і йэ́л'е жыву́йу, гува́р'і́ц' йі́на н'і мы́гла, пытаму́ што йазы́к йайэ́ быў пра́тычан йі́го́лкуй. Йі́на то́л'к'і пыка́зывала, што к адно́й с'ц'ан'э́ б'і́л'і гылаво́й і г' друго́й. А йэта ўжо мылыда́йа, што тыпта́ла йайэ́ на масту́, гаво́р'а: " Йэ́та йі́на зав'і́шча́йіц' йэты́ двор вам жыц', а к йэты́му бо́ку – вам. А мы ўжо йак малады́а до́лжны заступ'і́ц' м'э́ста с'в'акру́х'іна". Ну, так йано́ й було́. С'в'акру́ха пам'о́рла, а йаны́ разышл'і́с' пы двыра́х. (в. Раба́вічы Слаўга́радскага р-на)

ІІ. Йі́ка́йа жыз' бы́ла даўна́? Раскажу́. Ц'а́жка ро́б'і́л'і, ну, ал'э́ ж гало́нны́а саб'е́ н'і был'і́, ні гы́льда́л'і. Ро́б'і́л'і сала́ду́х'і так'і́а з жы́тнай му́к'і, съха́рынай зьсало́дз'і́м і йадз'і́м з бу́л'бьчк'а́й. До́бра, сма́шна. Тараны́ купл'а́л'і, с'ал'о́тк'і. Скаро́мнага н'і йе́л'і, ус'о́ по́снайа. Мы́льк'а дз'в'е́ каро́вы ац'э́л'у́цца, ус'о́з'л'іва́л'і дз'э́жкам'і і ст'я́яла да в'ал'і́кан'н'а. По́с'л'а в'ал'і́кан'н'а ўжо йеш ат пу́за гэ́та малако́ к'і́слайа. А прыду́ кал'і́-н'э́буц' с' с'і́ла, з' в'і́чабы́нк'і, дак зьсьла́дж'у вады́ саха́рны́н'ы і хл'е́ба на́крышу́, гэ́ткуйу цу́ру зро́бл'у, па́дйе́м і л'а́гу спац'. Мак с'э́йел'і, мак ц'о́рл'і, ц'о́рл'і́цы был'і́ так'і́а ў ру́пчык'і, ма́ку на́трэ́ш гэ́тага, ала́дак на́п'ач'э́ ма́ма, у мак н'я́мача́йіс'с'а. Сма́шна, сма́шна было́. К'і́с'ал'і́ раб'і́л'і с аўса́. Ав'о́с даўна́ на́па́рым гаршк'і́, а тады́ ў п'е́ч вы́сушым, а тады́ па́ла́нкам'і, нача́вачк'і́ так'і́а, вы́палайі́ш, і тады́ ў ступ'і́ таўчо́м. Чы́стайа кру́па зро́б'і́цца з аўса́. І тады́ гэты́ ав'о́с са́тро́м у жо́рны на му́ку, м'і́лту * ро́б'і́л'і. А йак на к'і́с'э́л' – учы́н'а́йім к'і́с'ал'о́к гэты. А́птаўчо́м і тады́ з'м'э́л'і́м му́чыцу гэту́ і ўчы́н'а́йім. К'і́с'н'а. Ук'і́с'н'а, а тады́ прац'э́дз'і́м йаго́ – б'е́льйа малачо́ насата́йашчы́а. І ва́рым. І гэ́тк'і́ к'і́с'э́л' йе́л'і. І ўс'а́к'і́а праду́кты был'і́ по́сныа, то́л'к'і́ по́сныа. (в. Кі́мія Ба́рысаўскага р-на)

3. Прачы́таць тэ́ксты; выя́віць, як вымаўляю́цца зво́нкія зы́чныя перад глу́хімі і на канцы́ слова, глу́хія перад зво́нкімі, ці ё́сць асі́міля́цыйная мя́ккасць зы́чных, пада́ўже́нне зы́чных, з'я́вы асі́міля́цыі, мета́тэзы, э́пентэзы, прыста́ўныя зы́чныя. Выпі́саць пры́клады гэты́х з'я́ў у сшы́так.

І. Да ва́йны́ жыл'і́ слабава́та, з'амлі́ вало́ка бы́ла, ал'э́ зарабо́так н'і было́. Мушчы́ны хадз'і́л'і на рабо́ту ў л'ес аб'о́ хату ка́му ўпраў́л'ац'. Пры́в'азу́ц' вос дабра́ за рабо́ту, а гро́шы ўс'о́ ро́ўна н'іма́. Гро́шай н'і было́. Ус'о́ было́ свайе́й рабо́ты, на́да было́ пра́с'ц'і́, ткац'. Хо́ц' йак па́кра́с'уц' ма́тк'і́, а тады́ ўжо ткац' на спа́н'н'і́цы так'і́ плац'э́начак у кл'е́тк'і́, п'е́кны. Аснуйо́м, тады́ ччо́м, а тыды́ шы́л'і́ спа́н'н'і́цы.

У хац'і на л'ейцах в'іс'іц' калыска, до́ма ўжо, а йак на́да йс'ц' на по́л'а, на́да ш брац' туйу калыску. Аччэп'уц' йайе́, і тады́ ма́ма за пл'эчы тыйа л'ейцы, а йіна́ зза́ду йак чвмайдан балтэйіцца. Н'ас'ец' п'ац' к'іло́м'етраў аш у Выхады туйу калыску. І мы йдз'ом хоц' н'і жац', ал'э з' дз'іц'ам гул'ац'. Ма́ма пакорм'іц' йаго́, а тады́ жн'ец'. І бо́л'шайа, Вул'л'ана, с'істра́ майа́, та́йа ўжо памага́ла жац'.

С'ейал'і жы́та, ав'ос, йачм'ен'. І л'он. Кало́пн'і с'ейал'і. Калап'ен' нас'ейуц', бо п'ін'ка́ на́да. На́да в'аро́ўку сав'іц', л'ейцы п'ан'к'і́. А н'і было́ ш бац'інак, бац'інак, бац'ка с'пл'ац'ец' ла́пц'і з гэтай п'ан'к'і́. Абуйіш йіх [смяецца], ідз'еш у шко́лу. І, здайе́цца, в'ес'ал'ей было́. А ц'ап'ер маладз'о́ш і надз'эта́йа і абута́йа, а н'эка́йа в'ала́йа, в'ес'ало́с'ц'і н'іма́.

І ў хац'і н'і было́ тэй апстано́ўк'і, йак ц'ап'ер. Ц'ап'ер на во́кны пав'ес'уц'і гарадз'іны й нашыйа н'эк'і́йа. А даўна́ бумашку вы́ражыш, к акну́ во кв'ерху прыкл'ейіш [смяецца] – і до́бра. Гэ́тайа с'ц'эны аммы́йіш, тро́шка пы́л' абатрэ́ш – і гэтак жыл'і.

Або́ л'ес вал'і́л'і. Зачэп'уц' в́ысака хоц' йак'і ланц'ух, тро́х'і паткапайуц' кал'а карэ́н'н'а, а тады́ ўчэп'уцца хоц' ско́л'к'і мушчы́н і «Дуб'інушка, о́хн'і». І ц'ага́йуц', і ц'ага́йуц', і гл'ан' – аб'эрнуц'. Н'а зразал'і́, ба на́да ш і с карэ́н'н'ам кап.

II. З'іна́ йак на рабо́ту пушла́, пупра́в'ілас'а. Така́йа ту́ша ста́ла, што ў камаз'і́н'і пла́ц'ц'а н'і пудб'арэ́ш. Учора́ пы́шла ў камаз'і́н, йо мац'арйа́л харо́шы, с'іччык, у рама́ны круга́м'і. На пуда́дз'і́йа́л'н'ік йо харо́шы́й, у йі́скарк'і, шыро́к'і́й.

«Дз'е́ўк'і, – про́с'ац' тэ́йа, – каб аддыхну́ц'». Йаны́ ж да́йжа н'і прысто́йі́л'с': йім рабо́ты мно́га.

Мн'е́ Йван мой ча́ста с'н'і́цца, а што то́лку, што йа йаго́ ў с'н'е ўв'і́джу. Йак атхадз'і́ў у ва́рм'і́у (абодва ра́зам йшл'і), ка́жыц': «В'арн'і́с'а, ма́ма, наза́д. Н'і пла́цц'а, йашчэ ра́дуйц'ес'а, што мы го́дны́йа, н'і кал'е́к'і, шта йдз'ом у Кра́снуйу Арм'і́у служы́ц'». А тут і вуйна́ нычыла́с'. І гало́ўку палажы́ў, н'і в'арну́ўс' з вайны́. Йа йаго́ в́ыв'і́ла на даро́гу, йак'уйу йон хац'е́ў. Два го́ды вучы́ўс'а ў Мугу́л'о́в'е, год у Во́ршы, і п'ера́д са́мый вайно́й два го́ды ныста́ўн'і́чаў у Глы́бачк'і. Ныста́ўн'і́чаў, а тады́ с'аро́д н'адз'е́л'і йіўл'а́йіцца. Йа: «А мой ты сыно́к, чаго́ ж ты прыйшо́ў, в'э́рна, звол'н'і́л'і?» А йон: «Н'е, ма́ма, м'ан'е́ зда́л'і». Йа спра́в'і́ла в'э́чар, атпра́в'і́ла йаго́ ў ва́рм'і́у. І йак 'тпра́в'і́ла, бо́л'і́й н'а ўв'і́дз'і́ла, н'і в'арну́ўс'. Ц'ап'ер то́л'к'і с'н'і́цца.

4. Прачытаць тэксты. Выпісаць словы з фанемамі [p] і [p']. Якую з гаворак можна аднесці да цвёрдаэрай, а якую – да мяккаэрай? У цвёрдаэрых гаворках выявіць, які [p] этымалагічна цвёрды, а які быў этымалагічна мяккі, але зацвярдзеў. Як у мяккаэрых гаворках вымаўляюцца этымалагічныя [p] і [p']? Ці ёсць выпадкі вымаўлення мяккага [p'] на месцы этымалагічна цвёрдага [p]? У чым спецыфіка вымаўлення [p] і [p'] у палескіх гаворках?

I. У тры́ццац' шасто́м гаду́ жыл'і мы ў дз'арэ́ўн'і. Была́ ў нас камуса́ца*: выган'а́л'і л'удз'ей з дз'арэ́ўн'і, дава́л'і со́тк'і ў по́л'і, каб будава́л'і там свайе́ хаты. У в'осцы́ было́ па чаты́ры хац'е́ на адным двары́, л'удз'і́ н'е хац'е́л'і йс'ц'і на но́вайе м'э́ста. Тады́ каморн'і́к'і дал'і адно́му чалав'е́ку сто рубл'ей, і йон спал'і́ў ус'у на́шу дз'арэ́ўн'у. Хл'еп у стадо́лах пага́рэў, хаты пага́рэл'і, і с'в'і́н'а ў като́рых пага́рэл'і. Вы́гнал'і нас у по́л'а, хаты паку́пл'і́вал'і па чужы́х в'осках,

бо ўс'а на́ша в'о́ска в'ы́гарала, а ў па́на дз'э́рава н'е даку́п'іс'с'а. Так жыл'і мы за Пóл'шчай.

Хадз'і́л'і да па́на на рабо́ту. А во́буйу н'і было́, адз'э́жы, у мага'і́нах была́, ал'е гро́шай н'і было́, н'і было́ й дз'е за́раб'і́ц', н'і было́ за што куп'і́ц' – вот так і к'і́дал'іс'а. Арáл'і, жа́л'і ад ра́нку да ц'амна́, пака́ со́нца зойдз'е. Пры́йдз'еш дадо́му, а по́тым зноў ідз'эш, бо трэ́ба гро́шай за́раб'і́ц', каб хоц' ту́фл'і куп'і́ц', у цэ́ркаў пайс'ц'і. Ідз'эш у цэ́ркаў або на база́р, а ту́фл'і н'ас'эш у рука́х, а там ужо́ абуйе́мс'а, а выхо́дз'іш з м'астэ́чка – зноў разува́йе́мс'а і йдз'ом бо́сыйа. Ц'а́шка, в'е́л'м'і ц'а́шка было́ жыц'. Жыс'ц' ц'ап'э́рака харо́шайа, той жы́з'н'і н'а хо́цаца ўспа́м'іна́ц'. (в. Харашкі Дзятлаўскага р-на)

II. У йéтым гаду́ дужа мно́га гр'ібоў у л'ес'і. Йа хоц' і ста́рыйа, а н'і́л'ан'у́с'а хадз'і́ц' у л'ес. І заўтра пайдú. Л'ес ат на́шый дз'ар'е́ўн'і за два к'і́лам'э́тры. Паку́л' іду́ даро́гый, ус'о ўспо́мн'у: йак ра́ншы ўм'ес'ц'і з' дз'е́ц'м'і хадз'і́л'і ў йа́гды, гр'ібы́, ар'эх'і. Дужа было́ в'ес'іла. Даво́л'ныйа, ра́дсьныйа пр'іхадз'і́л'і дамо́й. А ц'і́п'е́р' ску́шна адно́й до́ма с'адз'е́ц' і тады́ йду ў л'ес. Па л'ес'і йдз'эш с'м'е́ла, н'і байі́с'с'а. Во́здух так'і́й с'в'е́жый, то́лка в'і́дна, йак пла́выйуц' павуц'і́нк'і. І дужа харашо́ думьі́цца. Ус'о п'і́р'адумьі́у. І так бы́стра ньса́б'іра́йу гр'ібоў, аж само́й н'а в'е́р'іцца. І л'убу́йус'а йі́м'і, думьі́у, ста́р'і́я пасу́шу на з'і́му, а мьла́дыйа звар'у. І н'е́скъл'ка разоў схо́дз'іш у л'ес за дз'е́н', і н'а чу́стуйіш уста́льс'ц'і. Вот то́лка ўс'і́гда думьі́у: што́б был'і ўс'е дз'е́ц'і пр'і́мн'е, было́ б намно́га в'іс'ал'е́й, і з ап'і́ц'ітам йеу бы йéтыйа гр'ібы́ і ра́дыва́ўс'а б жы́з'н'і. (в. Стан Горацкага р-на)

Самастойная праца

Выкананне заданняў праводзіцца на аснове выдання: Мяцельская Е.С.,

Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія: Практыкум. Мінск, 1991.

1. Прааналізаваць узоры транскрыпцыі (с. 49–50), карту № 1 “Націскныя галосныя” (с. 58), карту № 12 “Ненаціскныя галосныя” (с. 65), карту № 13 “Недысімілятыўнае аканне” (с. 69), карту № 5 “Лідска-бабруйска-рэчыцкі пучок” (с. 34).

2. Заканспектаваць план фанетычнага аналізу тэкстаў (“Дадатак”, с. 276–277, 279–280), прааналізаваць пр. 157 (I, с. 200).

3. Выканаць практыкаванні. Асноўныя: практ. 47 (I), с. 59 (II); практ. 63, с. 72 (II); практ. 71 (I), с. 75; практ. 77 (с. 79–80). Дадатковыя: практ. 50 (I), 51 (с. 60–61); практ. 53 (с. 63); практ. 43 (I–III), с. 55–56; практ. 76 (I), с. 78.

4. Прааналізаваць карту № 14 “Зычныя” (с.82), карту № 7 “Пашырэнне мяккага [р']” (с. 43).

5. Выканаць практыкаванні. Асноўныя: практ. 81 (с. 86), практ. 91 (с. 93). Дадатковыя: практ. 83 (с. 89), практ. 84 (с. 90), практ. 88 (с. 92), практ. 94 (I, II, с. 97, 98).

6. Падрыхтаваць пытанні і заданні для самастойнай падрыхтоўкі і праверкі ведаў (с. 99–100), прааналізаваць практ. 157 (II, с. 201–202).

7. Выпісаць у асобныя слупкі словы, у якіх назіраецца асіміляцыя або дысіміляцыя зычных: *ражжыва́л'іс'і, с'в'ет, чаі́чэй, ла́нна, мушска́йа, жэ́рдка, какл'е́та, чарн'і́шн'ік, до́хтур, клу́мачы́ц', твора́ыг, В'і́ц'і́пск, анна́, анто́бус, бу́л'ма, супшы́на, клушч, да́ццэ́, зал'е́за, шча́с'ц'а, б'і́л'з'і́н.*

8. Выпісаць словы:

а) са з'явай дысіміляцыі:

Крушка, канб'іна́т, п'іл'іцыл'ін, сма́йна, анна́, канпрэ́с, зал'е́за, ры́нка, транвай, шча́с'ц'а.

б) са з'явай асіміляцыі:

Ланпа, до́хтурка, какл'е́та, супшы́на, н'і́ска, кан'е́шна, с'н'і́дан'н'а, канпа́н'і́а, чашчэ́й, ражжыва́л'і́с'і.

9. Выпісаць у асобных слупкі словы з рознымі варыянтамі вымаўлення былога спалучэння «мяккі зычны + Ъj»: *п'авун'і́а, палоз'е́, ружжо́, вуго́л'е, рал'л'а́, з'ел'е́, во́с'і́у, Пал'е́с'е́, збо́жжа, но́ч'і́у, кало́с'е́, дыхан'н'е́, пла́ц'і́ю, нас'е́н'о, сув'е́ц'ц'а, удабрэ́н'і́а.*

10. Выпісаць прыклады, у якіх захоўваецца спалучэнне «мяккі зычны + Ъj».

П'авун'н'а, гал'л'о́, кало́с'е́, дыхан'н'е́, зада́н'е́, Пал'е́с'с'е́, гул'а́н'о, удабрэ́н'і́о, во́с'е́н'і́у, пал'е́н'н'е́.

11. Знайсці дыялектныя словы са з'явай метатэзы.

Нагав'і́цы, гамаз'і́н, Карэ́л'і́а, гн'і́ла, кало́н'і́, в'адз'м'е́дз', калаўро́т.

12. Выпісаць словы:

а) з эперэтычным гукам [й]:

Чама́йда́н, мн'а́та, вав'о́рка, згубл'і́ш, ста́дз'і́во́н, спл'ат, м'іа́кка, іа́гада, шаф'іо́р, плэмн'а́нык.

б) з эперэтычным гукам [н]:

П'іа́ц', мн'а́са, ра́дз'і́ва, ку́л'і́м, во́йстры́й, м'іод, ко́рмл'ат, сэ́мн'а́, пры́йо́з, т'е́мн'а́.

13. Выпісаць словы:

а) у якіх у дыялектнай мове адбылася субстытуцыя гука [ф].

Флот, ф'е́льчар, хв'і́гура, фо́кус, хва́брыка, капта́н, П'і́л'і́н, Ага́фі́а, Іо́сіф, Хро́л.

б) у якіх вымаўленне гука [ф] адпавядае літаратурнай норме.

Квасо́л'а, ша́ф, хва́рту́х, фо́рма, хро́нт, фасо́н, Ха́ма, Ма́рфа, Парф'і́ры́й, Са́про́н.

14. Выпісаць словы, у якіх адлюстравана ацвярдзенне губных. Вызначыць, у якой пазіцыі гэта адбылося?

Пал'ем'іо́ты, п'е́ршайа́, б'арэ́, мн'а́со, п'іа́ц', сурав'е́шка, ц'е́п'е́рашн'і́, зам'іо́рз, сэ́мн'а́, вав'о́рка.

Літаратура

1. Блінава Э.Д., Мяцельская Е.С. Беларуская дыялекталогія. – Мінск, 1980.
2. Вайтовіч, Н.Т. Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі / Н.Т. Вайтовіч. – Мінск, 1968. – 219 с.
3. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах: у 2 ч. / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. Ч. 1. Фанетыка. – Мінск, 2005. – 29 с.
4. Крывіцкі А.А. Дыялекталогія беларускай мовы. – Мінск, 2003.
5. Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. – Мінск, 1969. – 318 с.

6. Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М. Беларуская дыялекталогія: Хрэстаматыя. – Мінск, 1979.
7. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.
8. Яшкін, І.Я. Узаемадзеянне рознадзялектных сістэм (Фанетыка) / І.Я. Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – 176 с.

ГРАМАТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЫ

Марфалогія

Ключавыя словы: марфалогія, часціны мовы, назоўнік, катэгорыі роду, ліку, склону, парны лік, клічны склон, скланенне, канчатак, дзеяслоў, інфінітыў, зваротныя дзеясловы, катэгорыі часу, ладу, спражэнне, асоба, лік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, прыслоўе.

ПЫТАННІ:

1. Назоўнік:
- а) дыялектныя адрозненні катэгорыі роду;
 - б) дыялектныя адрозненні ў катэгорыі ліку (рэшткі форм парнага ліку назоўнікаў);
 - в) клічная форма назоўнікаў;
 - г) дыялектныя канчаткі назоўнікаў адзіночнага ліку (I, II, III скланенні);
 - д) рознаскланяльныя назоўнікі;
 - е) дыялектныя канчаткі назоўнікаў множнага ліку.
2. Дзеяслоў:
- а) формы інфінітыва, уласцівыя гаворкам;
 - б) варыянты часціцы **-ся** ў зваротных дзеясловах;
 - в) дыялектныя асаблівасці ў аснове дзеясловаў;
 - г) спражэнне дзеясловаў (формы 3-й асобы цяперашняга і будучага простага часу адзіночнага ліку; формы 1-й асобы множнага ліку цяперашняга часу абвеснага ладу ў гаворках і ў літаратурнай мове);
 - д) асаблівасці ўтварэння форм дзеясловаў будучага складанага часу, прашлага часу, загаднага ладу.
3. Асаблівасці ўжывання прыметнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў, прыслоўяў.

ЗАДАННІ:

1. Прачытаць пра род назоўнікаў у кнігах Э. Блінавай, Е. Мяцельскай «Беларуская дыялекталогія» (Мінск, 1980, с. 67–69), Ф. Янкоўскага «Гістарычная граматыка беларускай мовы» (Мінск, 1989, с. 143–144) і знайсці адказы на пытанні: 1. Якія прычыны несупадзення назоўнікаў у родзе? 2. Ці маюць дублетныя формы назоўнікаў акрэсленую тэрыторыю пашырэння?
2. Прачытаць сказы і словазлучэнні. Выпісаць спалучэнні назоўнікаў з лічэбнікамі. Супаставіць з адпаведнымі спалучэннямі літаратурнай мовы. Вызначыць род і лік назоўнікаў у гэтых прыкладах. Раствлумачыць, як узніклі гэтыя формы, і назваць гаворкі, у якіх яны захаваліся.

Ф'іранк'і на аб'эдз'в'е акн'е; тры п'іс'м'е прыслаў мо й сын; йа ўжо дз'в'е раб'оц'е зраб'іў; вымалачывайуц' да дн'а тры кап'е; в'ыткала тры палатн'е танчэйшага; сын чатыры з'ім'е вучыўс'а ў шк'ол'е; дз'в'е сл'ов'е чалав'ек п'ўтайе; дз'в'е ц'ел'ац'і гадавала; аб'эдз'в'е кал'ас'е л'опнул'і; а кругом б'ўдз'а с'емдз'ес'ат чатыры в'арс'ц'е па сух'ому; ш'ес'ц'дз'ес'ат тры х'ац'е згарэ ло; дз'в'е рабрын'е, дз'в'е дз'аўчын'е, тры пчал'е; хай жа за дз'в'е м'ес'ц'е йон пл'оц'іц', кал'і так'і таўсты; дз'в'е кар'ов'е прадаў; дз'в'е в'ас'ел'л'е ў нас было ў н'адз'ел'у; аб'эдз'в'е плац'ц'е; дз'в'е кас'е ўкладайуц' у к'ошык на галав'е.

3. Прачытаць сказы і словазлучэнні з розных беларускіх гаворак. Выпісаць назоўнікі, якія маюць асаблівасць у катэгорыі роду. Раствумаць, чаму гэтыя назоўнікі не супадаюць у родзе з адпаведнымі назоўнікамі беларускай літаратурнай мовы.

Йос'ц' л'ітра м'ялака; йа там йашчэ паўлітру паставіла; дз'в'е к'ілам'этры; дваццац' адна к'ілам'этра; м'этру н'ітачак дас'і; йак'ей тут м'етр, тут аршына н'а б'ўдз'іц'; к'ілом'этра два п'ірадавайа была; на, ваз'м'і бланку; сп'орц'іў бланк; і на бланку расп'ісоўс'а; кала танк'і гул'ал'і дз'ец'і; в'ызвал'і дз'в'е танк'і; танк падб'іл'і; тарпа сухайа; тарп'у в'оз'ац'; т'орфам пал'ім; пам'ідору сарвала; пам'ідора тр'оху чырван'ейа; адз'ін пам'ідор згн'іў; арк'эстра ў клуб'і йграйа; ус'а ц'энтра была ў дз'арэўн'і Накрышк'і; стайіц' кам'ода; пат кам'одам л'ажыц'; табак кр'эпкайа; ул'ох у ёту табак'у; купл'у кап'оту; кап'от парваўс'а; цук'ерак сал'отк'і; дай цук'ерку; г'он'ац' в'ал'ікуйу стаду гус'ей; кар'ова ат'ойдз'іц' ат стада і х'одз'іц' адна; адз'ій'алу сук'оннуйу; пад сук'онным адз'ій'алам. (3 кнігі М.А. Жыдовіч “Назоўнік у беларускай мове”. Мінск, 1969)

4. Прачытаць тэкст і выканаць заданні да яго.

Мам'е ў пас'агу стары доў с'ем г'ектараў з'амл'і. Там л'ес быў, в'ал'ік'і л'ес! Дубы был'і, хв'ойі, й'елк'і. Дубы мо ў с'ем апхватаў, йак кажуц', от'о таўстыя. Дубы, дубы стайал'і, здаровыя, што гэты стол. А ў дуб'ох дуб'ох д'уплы в'ал'ік'ія, п'тушк'і, вав'орк'і ў гэтых д'уплах. Ас'іны был'і. А тады над'умаўс'а стары, прадоў л'ес, л'ўдз'і купл'ал'і на х'аты, х'аты руб'іл'і. Паўгактара было л'угу. Трава благайа была, с'івуга* была, йак у бал'оц'і ўс'о роўна, н'ейк'і с'ів'ец'.

Гаспад'арка ў дз'еда была моцнайа. Была кабыла свайа, йакрас во йак гэта во кабыла, т'ол'к'і была лысайа, лыс'іна б'элайа ат вушэй да х'рапы. Добрайа кабыла была, ц'ап'ер так'іх н'іма. Дз'ет сам выб'іроў кабылу, на н'эк'ім базары купл'оў. Баба казала, кар'ову прадоў, кан'аку куп'іў. Гав'эчак было многа, дз'ве кар'овы, ц'ал'ушка, бык. С'в'ін'ей да хал'еры было.

Йа малы шчэ быў, б'ас'с'іл'ны, ал'е бац'ка навучыў малац'іц'. Цэлы дз'ен' мал'оц'іц'. Цэлы дз'ен' мал'оц'ім у так'у, гэтым цэпам дайеш і дайеш. І йак узнагар'ода пааб'ацаў уз'ац' на базар. Йа рады, н'і р'азу н'а быў на тым базары, н'і р'азу н'а в'ідз'іў. Пай'ехал'і ў Гарадок ранкам. Йа ў гэтых лапц'а, йак'і там каптан'ікбыў, мама пашыла была, адз'еўс'а. В'ідз'а стары, што м'эрзну, мо з'арас і кан'ец мн'е б'ўдз'а. Зарас сам з'л'ес, і ты, каа, злас', в'ідз'іш, йа йду, кан'у ц'ашка ў гар'у. Рас дз'ет з'л'ес, тр'эба й мн'е зл'аз'іц'. З'л'ес. І тут т'ол'к'і на гар'у ўз'й'ехаў, сам кул'ец' на вос і па кан'і, па кан'і- і пай'ехаў, пай'ехаў. Ус'о, думайу, пак'інуў. Пай'ехаў, пай'ехаў дал'ока, аш да Пажарышч пашц'і. І пай'ехаў адз'ін, і кан'а - п'угай, п'угай па гэтай кабыле, і пан'ос'с'а. Ус'о, думайу, пак'інуў. Йак тут

дамоў дайс'ці, в'арнуцца. Тады адйехаўс'а пашц'і да Пажарышч, стоў, чакайа. А з' м'ан'э ўжо пара пайшла, в'ерн'а. «А што, каа, сагрэўс'і?» – «Сагрэўс'і». – «Ну ц'ап'ер, каа, садз'іс'а, будз'ім йехац'». А йа ўжо думаў, ус'о, к'інуў.

Ну, прыйэхал'і мы на базар на гэты ў Гарадок. «Ну, ідз'і ш ты, каа, пахадз'і». Гл'аджу, кон'і стайац', каровы л'ўдз'і продайуц', л'ўдз'і ходз'ац',- йакрас йак на талкуса. На прылаўках н'эхта прадайэ кўры, парас'ата. Чаго тол'к'і н'амá на гэтым базары? Пахадз'іў, пахадз'іў, йес'ці захац'элас'а. Ну, дзе'т прадоў жыта, ц'і што там йон продаў, стал'і з'б'ірацца дамоў. Зайэхал'і шчэ ў чайнуўу, у сталоўку, дз'ет уз'оў мн'е катл'эт ц'і што, і мы пайэхал'і дамоў. А йес'ці ус'о роўна хочыцца, той катл'эт, што сабаку мўху глынуц'. (в. Пугачы Валожынскага р-на)

Заданні і пытанні

1. Знайсці назоўнікі, граматычны род якіх у гаворцы і літаратурнай мове не супадае. Вызначыць род гэтых назоўнікаў і тып скланення.

2. Выпісаць назоўнікі меснага склону адзіночнага ліку, падкрэсліць канчаткі, назваць дыялектныя і агульнаўжывальныя, дыялектныя растлумачыць.

3. Якія канчаткі маюць у гаворцы назоўнікі ў назоўным і вінавальным склонах множнага ліку? Ці ва ўсіх беларускіх гаворках гэтыя назоўнікі маюць такія канчаткі?

4. Прааналізаваць канчаткі назоўнікаў меснага склону множнага ліку, растлумачыць іх.

5. Ці даюць магчымасць дыялектныя формы назоўнікаў і дыялектныя фанетычныя рысы выявіць, да якога дыялекту ці групы гаворак належыць гаворка в.Пугачы? Калі магчыма, то назваць гэты дыялект ці групу гаворак?

5. Прачытаць тэксты, знайсці ў іх прыметнікі (неасабовыя займеннікі, парадкавыя лічэбнікі), вызначыць род, лік, склон. Выпісаць дыялектныя формы прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) і растлумачыць іх паходжанне. Якія дыялектныя формы характэрны толькі для паўночна-ўсходніх гаворак, а якія – толькі паўднёва-заходніх і ўтвараюць супрацьпастаўленыя адрозненні ў беларускай мове?

I. Жыл'і с'ёмйам'і па дз'эс'іц' душ, па дз'в'інацц'ц'. Бл'іны п'акл'і йішм'энныйі, аўс'анныйі, гр'эцк'ійі. Дз'іржал'і скот пу п'ац', пу шэс' кароў, авэчк'і. Бэнный хто, анну карову дз'ржаў. Пóсньйа йёл'і, а з'амл'у купл'ал'і. Хто чужым трудым жыў, гьдавай парьбьк быў, дз'іржал'і, а б'энныйі падз'энна хадз'іл'і на работу. З лык лапц'і пл'ал'і, з н'ідз'эл'у паходз'іш, і йаны рассыпал'іс'. А йес'л'і в'аровьчкам'і падв'ірал'і, тады йаны кр'апчэйшыі. У гр'аз' ног'і мокрыйі, а йак сўха – хьрашó. (в. Веляшковічы Лёзенскага р-на)

II. У кагó з'амл'і было ма́ло, йім трóдно было жыц', жыц'о ц'ашкайо было, бо кан'а, н'і мох прадз'эржац'. Трэ́ба нан'ац' кан'а, трэ́ба апс'ейац' з'амл'у, а быва́йа й с'ам'ан н'і хвата́йа. А было ўс'о дараго́йа: адз'о́жа дарага́йа, во́буй дараг'і, а на́шо было дз'ашо́вайа. Пуд жы́та в'асно́йу – два злóтых, о! А м'етр шэ́рс'ці харо́шай – с'ем злóтых. Кóл'кі гэ́то з'арна́ трэ́ба было прада́ц' на с'ем злóтых. А зараб'іц' н'і было дз'е, то́лько жыл'і с свайго́ хаз'а́йства. Таму́ пла́ц'о харо́шайа было то́лко па вы́хадных і ў цэ́ркаў пайц'і, а ўжо на та́нцы адз'авáл'і йако́йа с'іццаво. А абува́цца- бас'ако́м хадз'іл'і. На та́нцы йак ідз'эш, от йак'іян'ібу́ц' насун'аш, а харо́шыйа ту́фл'і то́лко на фэ́ст. Так н'і было, йак вы

ц'ап'ер, дз'этк'і, хódз'іц'а, так н'і было, йак вы ц'ап'ер, дз'этк'і, хódз'іц'а, так н'і было. Ус'о было свайо, ус'о палатн'ано, ус'о свайе рабóты было і в'эрхн'о і спóдн'о. А выхаднóйо было купл'онэ. На бóдны дз'ен' н'іхтó н'і нас'іў купл'онаго- свайе рабóты. (в.Залужжа Стаўбцоўскага р-на)

III. Началас'а вайна, дык мы ж был'і ашчэ падрóстк'і. Пóмн'у, п'ас'в'іл'і на в'ыган'а гус'ей с'в'ін'ей. П'эрв'ыйа н'ёмцы прай'эхала раз'в'етка, дак гл'адз'эл'і на нас, йак на чарц'ей йак'іх. А мы, дз'ец'і, папужал'іс'а да ўц'акац', а йаны рагóц'.

Ну, а потóm стал'і парц'ізаны арган'ізóўвацца. Ну, дак п'эрва л'эта йак арган'ізóўвал'іс'а, дак у л'ес'а быў іх лаг'ар, да вады н'і было п'іц'авой, штоб п'іц'. А балóтн'а вадá, дак йанá ж гразна, да трэба было хл'еп п'ачы йім. Ну, дак йа хоц' падрóстак ашчэ быў, ал'е ў нас быў кон' свой, дак л'эта ўс'о вóду туды ваз'іў, бóчку ваз'іў. Лаг'ар с'ólка. Дак вóду ваз'іў парц'ізанам, йаны хл'еб п'акл'і, п'іл'і гэту вóду.

6. Прачытаць тэксты. Выпісаць дзеяслоўныя формы інфінітыва, спрагальныя формы цяперашняга і будучага часу, дзеепрыметнікі, дзеепрыслоўі. Адказаць, якія з іх агульнапашыраныя, якія – дыялектныя? Растлумачыць дыялектныя формы і вызначыць, якому дыялекту яны ўласцівы.

I. Вот йа вам раскажу, йак йа жыў. А жыў йа так. Трóйа кón'ій. Й'еду на начл'эх. Дай'ец' мн'е мáтка агуркóў. На начл'ез'і раскладз'óm в'эл'к'і агón': камарóў жа мнóга, кусáйуц' нас. Мы арм'ачк'і так'іа панадз'айóm, кужух'і, пас'ц'ілк'і б'эрым. Лáпцьчык йалóвых пас'ц'эл'ім і пас'ц'ілк'і пас'ц'эл'ім пад бок. Тады нап'ачóm бул'бы ў пóp'іл'а і с агуркám'і йадз'óm. А кал'і ўжо пайадз'óm, пагл'адз'ім схódз'ім, дз'е нашы кón'і. Кал'і дз'е ў шкóду л'атуц', дык мы вóз'м'ім адгón'ім іх, а сáм'і начн'óm гул'ац' у турзу – аднагó прычэп'ім да йóлк'і за в'арóўку, а ўс'е л'óтайуц' кругóm йóлк'і. А што ш йон, прычэпл'іны гэтат пастúх? Йон катóрага ўлов'іц' на з'м'ен, і б'эрыцца гэтат друг'і. Гул'айім, гул'айім, а тады акружым кругóm агн'у старóга, а йон нам бáв'іц' бáс'н'і. Мы с'адз'ім, с'адз'ім, а н'екатóры вóз'м'іц' і зас'н'ец'. А мы йаму вугал'óm, сáжы намáжым і на лб'е і на рукаx, а йон с'п'іц' саб'е. Ну, а кónчыц' стары бáс'н'і бáв'іц', а мы тады ізноў гул'айім у турзу, а н'е ў турзу, дык у хóванк'і. А рáн'іцай с'п'ім, а ўставац' н'а хóчыцца, а ўс'е ў сáжы павымáзаваўшыс'а. Ну, пайдз'óm жа кón'ій іскац'. Йішчым, йішчым гэтых кón'ій, кón'ій н'ету, зал'езуц' у кусты й стайац'. А халóдна, марóз'ік. Ну, дык знóйдз'ім кón'ій і йедз'ім дамóў. Пас'п'ім трóшачк'і, скóл'к'і нам бац'ка ц'і мáтка дас'ц', тады бóдз'іц' на рабóту. Ну гэдак і жыл'і мы даўн'ей (в. Зямцы Шаркаўшчынскага р-на)

II. У нас тут дúжа мнóга рас'ц'ец' гр'ібóў, рáзных, рáзных, гр'ібóў: сырав'эжк'і, мысл'áта, л'іс'ічк'і, пыдб'ар'óзав'ік'і, бырав'ік'і. Жáруц', вáруц', а бырав'ік'і дúжа хырашó сушыц' на з'імú. Нада іх п'ір'абрац', пар'езац' і пылажыц' на сóнца іл'і ў п'еч, штоб в'ысахл'і. А з'імóй дúжа в'ыгядна іх і с капúстуйу, і с картóшкыйу тушыц', мóжна вар'іц'боршч. Мóжна і са шчáўл'ім свар'іц', дúжа ўкúсна. У нас шчэ растуц' чóрныа так'іа гр'ібы, у вас, у гырыдаx, завуц' іх грúздз'і, а ў нас с'в'ін'н'і іх завуц'. Йіх саб'іраўуц', мбйуц'. П'ір'аб'аруц', с'н'імуц'кóрку чóрнайу, а то йіна дúжа йадав'ітыйа, гавóруц'. Тады іх зал'іваўуц' вáр'ім, уклáдывайуц' у бóчку дубóвайу і зысáл'івыйуц', прыклáдывайуц' дóнцым і лóжуц' нав'эр'х бал'шы кам'ін'. І так

астыўл'айуц' на з'іму. З'імой гр'ібы йак нахóдка: йіх мóжна йес'ц'і с картóшкуйу і с атвáрыный і с тоўчыный. І рыжык'і тожа п'ір'аб'іраўуц', н'а мыйуц', мыц' йіх н'іл'з'а. Лóжац' у йакуйу-н'ібўц' бал'шўйу кастр'ул'у, зысáл'івайуц', лóжуц' нав'эр'х лаўрóвый л'іст, п'эрца, пр'іжымаўуц', тóлка н'а с'іл'на. Аўжо кал'і йес'ц', тады прамывáйуц, штоб н'а дўжа был'і сóл'ныйа, прамывáйуц' у н'эскал'к'іх вóдах. П'ір'ад тым йак пыстáв'іц' на стол, náда смáзыц' мáслым, дыбáв'іц' лўку ў йіх, п'ір'ам'ішац' э́та ўс'о. Гр'ібы мóжна пувар'іц', пракруц'іц' ц'эраз м'асарўбку і дыбыўл'áц' у п'іражк'і, у какл'еты. Йэ́та харóшыя дўжа бл'ўда. (в. Канаўка Хоцímскага р-на)

7. Прачытаць у дапаможніку па дыялекталогіі «Беларуская дыялекталогія» (Мінск, 1980, с. 117–124) пра ўтварэнне прыслоўяў у дыялектнай мове.

У прыведзеных сказах выявіць дыялектныя прыслоўі, раскрыць іх значэнне і ўтварэнне.

1. Таб'э ла́цно ц'ап'эрака: с'в'акроў малых дагл'эдз'іц'. Зьрáн'н'і ўстáла с'он'н'а, зьрáн'н'і ўп'рав'ілас'а. На стал'э н'амá, удулукáх пыгл'адз'і мóжа нáйдз'іш. Э, так атрэ́чна зрób'іў, гл'адз'ец' н'амóжна. Саўс'ім н'ійáк зрóbл'іна, ізноў роп (Лабуноўшчына Полацкага р-на). 2. Гэ́так з дарóг'і з'б'іл'іс'а, што н'і в'эдал'і, куды йс'ц'і. Йшл'і надаўгáт і н'ек жа вы́шл'і. С'ц'іхн'і! А то йак урэ́жу набтл'еў! Чужыйе дз'ец'і хоц' малов'эл'е рób'ац', а ты ш у нас н'ічóго (Стараселле Клецкага р-на). 3. На вэс'іл'л'е трэ́ба мусóва йéхаты. Йóму гру́нт поступы́ты ў інстыту́т, а там б́удэ помáлу вучы́тыса. Зложы́ пынджакá наопáшкы ды вы́жэны корóву до стáтку (Чамерын Пінскага р-на). 4. І гэ́тта пасадз'іла гуркóў. Хай б́удуц'. Наклáл'і в'эл'к'і вос с'эна, то л'а, йон н'і ўдз'аржáўсо ды курал'óm і пал'ац'еў. Прагаладáласа, то йес'ц' аш папóўн'іцы, йак у йайе йашчэ́ й пашчэ́нк'і хóдз'ац' так ху́тко. От здáтно пла́ца ў ц'іб'е пашы́та (Дубна Мастоўскага р-на).

8. Прааналізаваць прыслоўі *б'эгма, вáрма, гу́лма, дáрма (дарма́), жáл'ма, кры́чма, л'э́жма, роўма, с'эдз'ма, старчма́* і адказаць на пытанні: 1. Ад якіх дзеяслоўных асноў яны ўтварыліся? 2. Якую прымету абазначаюць (Гл. пра гэтыя прыслоўі ў «Беларускай дыялекталогіі» (Мінск, 1980, с. 122) і «Беларускай граматыцы» (ч. 1. Мінск, 1985, с. 346.)). 3. З якімі дзеясловамі гэтыя прыслоўі часцей за ўсё спалучаюцца? Прывесці аналагічныя прыслоўі з сваёй роднай гаворкі.

9. Прачытаць сказы. Выпісаць словаўтваральныя і фанетычныя варыянты аднаго і таго прыслоўя, паказаць розніцу ў іх утварэнні і гучанні.

1. Бьсанóш йшлá, ус'э нóg'і пакалóла. Нóg'і гудз'áц': ц'і жáрты стóл'к'і за дз'ен' п'эшк'і абыс'ц'і (Лабуноўшчына Полацкага р-на). 2. Таб'э нé'л'га хадз'іц' уваласáх, трэ́ба ша́пку адз'авáц', бо зноў захварэ́йеш (Качановічы Нясвіжскага р-на). 3. Йа с'óдн'а цал'утк'і дз'ен' прахадз'іла давлóсу, бо так было́ ц'óпла на ву́л'іцы. Хадз'іла басанóс, дак і праб'іла нагу́. (Янкавічы Стаўбцоўскага р-на). 4. От даў йáму нógца, аж п'еракул'іўс'а. Цэ́лы збанóк малакá нагбóm вы́п'іў (Ладавiчы Клецкага р-на). 5. «Прын'ас'і ку́пка вады́ нап'іцца». – «Нап'і́ес'с'а нагнóm». Ударыў йáго нóхцам. Тут бл'іско, дава́й п'э́ша пóйдз'ем. Пакладз'і нав'ідóку, кап доўго н'е шука́ц' (Стараселле Клецкага р-на). 6. Чáста прыхóдз'іцца хадз'іц' нап'ахату́, бо дарóга дрэнная, і аўтóбус н'е хóдз'іц'. (Вужы Ивацэ́віцкага р-на). 7. Йак трэ́сну нóс'цем, дэ́к п'ер'екóтыс'а (Дуброва

Нараўлянскага р-на). 8. Набасанож уступ'і ў боты і б'ажы, а то споз'н'іс'с'а (Маркава Маладзечанскага р-на). 9. Йак даў йаму носцыкам, ды аж п'еракул'іўс'а (Лоей Гомельскай вобл.). 10. Хай набас'ака з'б'эгайа, а то пакул' абуйа чарав'ік'і, то йа й сама схаджу (Смалічы Клецкага р-на).

Самастойная праца

*Выкананне заданняў праводзіцца на аснове выдання: Мяцельская Е.С.,
Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія: Практыкум. Мінск, 1991.*

1. Прачытаць у дапаможнікахт Э. Блінавай, Е. Мяцельскай «Беларуская дыялекталогія» (Мінск, 1980, с. 95–96) і «Нарысы на беларускай дыялекталогіі» (Мінск, 1964, с. 197–198, 202–203) пра формы множнага ліку прыметнікаў (неасабовых займеннікаў і парадкавых лічэбнікаў) у гаворках. Прааналізаваць карты 127–129, 138 ДАМБ. Адказаць на пытанні: 1. Якія канчаткі маюць прыметнікі (неасабовыя займеннікі і парадкавыя лічэбнікі) у назлўным, вінавальным, творным склонах? 2. Як тэратарыяльна размяркоўваюцца ў гаворках гэтыя канчаткі? 3. Якія канчаткі ўласцівы толькі паўночна-заходняму дыялекту, а якія – толькі паўднёва-заходняму?

2. Вызначыць, з дапамогай якіх суфіксаў утвараюцца ў гаворках ступені параўнання прыметнікаў? Якія з іх агульнаўжывальныя, а якія – дыялектныя? Якія дыялектныя асаблівасці маюць ступені параўнання прыметнікаў у беларускіх гаворках? (Э. Блінава, Е. Мяцельская «Беларуская дыялекталогія» (Мінск, 1980, с. 96–97), «Нарысы па беларускай дыялекталогіі» (Мінск, 1964, с. 204–205), а таксама ДАБМ, карты 130–131.) Знайсці ў тэксце ступені параўнання прыметнікаў і зрабіць іх аналіз.

Ужэ грыбоўн'імашака, адно вот тут і на пас'е. Пас – гэта даўн'ей пры Пól'шчы гран'іца была, і мы называл'і пас – гэта паласá вырубл'анага л'есу. Дык там, на том пас'і, бол'ш б'арозаў грып. А б'арозаў грып і чорны - в'ёл'ка раз'н'іца. Б'арозаў грып, йон гэткай сладас'ці н'і майа. А ў гэтым чорным грыб'е, у йом коран' м'ак'ан'к'і, рэжаш аш малако, здэцца, пływ'е. І шапка смачн'ейша, йон многа салочшы і многа смачн'ешы. Дак гэта бывала прыдз'аш на базар, дык кажуч': «Во тыйа б'ёл'ан'к'іа харошшыа». Йа кажуч': «Каб вы пан'імал'і грыба, вы б, кажуч' ц'амн'ейшыа купл'ал'і... і гэтыа б'ельйа, ал'е ўжэ тыйа шчэ б'ал'ейшыа. Кажуч', каб вы в'эдал'і, йак'іа купл'ац', вы б брал'і ц'амн'ейшыа, а йак н'і пан'імайац'а, б'арэц'а б'ал'ейшыа. Ал'е ўжэ ц'іп'эр ув'эдал'і, ужэ ўв'эдал'і. А-а прыйшла адна ка мн'е: «От жа вашы чуц' ц'амн'ейшыа». А йа кажуч': «Каб вы папробувал'і ўкус гэтага і гэтага, пал'адз'эл'і б, йак'і смачн'ейшы». (в. Мікалаеўшчына Стаўбцоўскага р-на)

Выпісаць дыялектныя формы прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) і растлумачыць іх паходжанне, вызначыць род, лік, склон. Якія дыялектныя формы характэрны толькі для паўночна-ўсходніх гаворак, а якія – толькі паўднёва-заходніх і ўтвараюць супрацьпастаўленыя адрозненні ў беларускай мове?

3. Прачытаць пра клічную форму ў дапаможніках Э. Блінавай, Е. Мяцельскай «Беларуская дыялекталогія» (Мінск, 1980, с. 71) «Нарысы па беларускай дыялекталогіі» (Мінск, 1964, с. 152–154) і ў кнізе М. А. Жыдовіч. «Назоўнік у беларускай мове» (Мінск, 1969, с. 114–120). Адказаць (пісьмова –

у сшытках для самастойнай працы) на пытанні: 1. У якіх выпадках ужываецца клічная форма? 2. Дзе яна пашырана? 3. Якія канчаткі клічнай формы ўласцівы назоўнікам мужчынскага і жаночага роду ў дыялектнай мове (гл. ДАБМ, карты 93–94)? 4. Якія асаблівасці яе ўжывання ў фальклорных творах? 5. Якая спецыфіка выкарыстання яе ў літаратурнай мове?

4. Прачытаць тэкст Выпісаць дзеяслоўныя формы інфінітыва, спрагальныя формы цяперашняга і будучага часу, дзеепрыметнікі, дзеепрыслоўі. Адказаць, якія з іх агульнапашыраныя, якія – дыялектныя? Раствлумачыць дыялектныя формы і вызначыць, якому дыялекту яны ўласцівы.

Бывало, йашчэ з’амал’а была свайа жал’і жыто. І мама й папко ўстануц’ заран’о карову дайц’, а м’іне’е і сон н’і б’арэ. Хац’а кап па грыбэ паб’эхчы, так л’уб’іла грыбэ з’б’ірац’. Да грыбоў было ран’ей н’і стóл’к’і, йак ц’ап’ер, бóл’ш было. Па грыбэ пайдў ран’утко, анно йак каровы ў пól’і выган’ац’, шчэ да сходу сóнца. Паб’агу ў л’эс.

5. Заканспектаваць план марфалагічнага аналізу тэкстаў (“Дадатак”, с. 274–275), разгледзець прыкладныя ўзоры аналізу марфалагічных рыс гаворкі (с. 277–278, 280), прааналізаваць практ. 157 (ІУ, с. 204–205).

6. Прааналізаваць табліцы № 1 “Канчаткі назоўнікаў І скланення” (с. 104), табл. № 2 “Канчаткі назоўнікаў ІІ скланення” (с. 105), табл. № 3 “Канчаткі назоўнікаў ІІІ скланення” (с. 106), табл. № 4 “Канчаткі назоўнікаў множнага ліку” (с. 110), карту № 15 “Формы Н.склону адз. ліку назоўнікаў *мыш, гусь*” (с. 106), карту № 16 “Назоўнік” (с. 108), карту № 17 “Займеннік” (с. 118), карту № 18 “Прыметнік” (с. 123), табл. № 5 “Скланенне прыметнікаў, неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў” (с. 122), карту № 4 “Указальныя займеннікі *йеты, гэты*” (с. 33), карту № 6 (с. 35).

7. Прааналізаваць табл. № 6 (с. 133) “Формы інфінітыва і іх пашырэнне”; № 7 (с. 134) “Формы зваротных дзеясловаў і іх пашырэнне”; карту № 19 “Дзеяслоў” (с. 135); карту № 20 “Зычныя асновы дзеясловаў ІІ спражэння на губны” (с. 137); табл. № 8 “Формы 3-й асобы дзеясловаў” (с. 138); карту № 21 “Націскныя галосны ў канчатку 2-й асобы мн.ліку цяперашняга часу” (с. 139); карту № 8 “Пашырэнне форм 1-й асобы мн. ліку *будам, ідом* і т.п.” (с. 44); карту № 9 “Пашырэнне сакання” (с. 45).

Пытанні для праверкі ведаў

1. Ахарактарызаваць дыялектныя адрозненні беларускай мовы ў галіне марфалогіі.

2. Назваць асноўныя адрозненні па гаворках у склонавых формах назоўнікаў. Якія з іх характэрны для гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту, паўднёва-заходняга дыялекту, а якія – у аднолькавай ступені абодвух дыялектаў?

3. Якія дыялектныя адрозненні назіраюцца ў скланенні асабовых, зваротнага і указальных займеннікаў?

4. Якія дыялектныя адрозненні ў скланенні прыметнікаў, неасабовых займеннікаў і парадкавых лічэбнікаў?

5. Якія дыялектныя адрозненні назіраюцца ў інфінітыве?

6. Назваць варыянты постфікса (часціцы) зваротных дзеясловах у гаворках. Якія з іх уласцівы гаворкам паўночна-ўсходняга дыялекту, а якія – паўднёва-заходняга дыялекту?

7. Якія асаблівасці ва ўтварэнні дзеяслоўных асноў характэрны для беларускіх гаворак? Растлумачыць іх.

8. Якія канчаткі характэрны для дзеясловаў цяперашняга (будучага простага) часу адзіночнага і множнага ліку ў гаворках? Якія з іх утвараюць супрацьстаўленыя адрозненні ў дыялектах?

9. Растлумачыць як утварылася злітная форма будучага часу, і назваць тэрыторыю яе пашырэння.

10. Якія формы дзеепрыметнікаў уласцівы дыялектнай мове?

11. У чым адзінства марфалагічнай сістэмы беларускай дыялектнай мовы?

Сінтаксіс

Ключавыя словы: словазлучэнне, сказ, сінтаксічная сувязь, кіраванне, дапасаванне, складаныя сказы, аднасастаўныя сказы, сродкі сінтаксічнай сувязі.

ПЫТАННІ:

1. Асаблівасці прыназоўнікавых і беспрыназоўнікавых словазлучэнняў у беларускай дыялектнай мове.

2. Асаблівасці кіравання ў беларускай дыялектнай мове.

3. Асаблівасці спалучэнняў назоўнікаў і прыметнікаў з лічэбнікамі ў беларускай дыялектнай мове.

4. Аднасастаўныя ў беларускай дыялектнай мове.

5. Двухсастаўныя сказы ў беларускай дыялектнай мове. Сувязь дзейніка і выказніка. Няпоўныя сказы.

6. Асаблівасці складаных сказаў у беларускай дыялектнай мове.

ЗАДАННІ:

1. Прачытаць у дапаможніку Э. Блінавай, Е. Мяцельскай “Беларуская дыялекталогія” (Мінск, 1980) раздзелы “Словазлучэнне” (с. 126–136), “Двухсастаўныя сказы” (с. 141–150).

З прыкладаў, што адпавядаюць ніжэй, выпісаць сінтаксічныя дыялектныя асаблівасці. Даць ім характарыстыку. У якіх групах гаворак, дыялектах яны сустракаюцца?

I. Мала павучылася, пак’інула. І за партн’іху н’е вучылася. Майстар сказаў: “Вучыса на кранаўшчыцу”. А мой тóкарам рóб’іц’. А шчэ за шаф’ора вучыўса, ц’ап’ёр у вайёншчын’е камандз’іра вóз’іц’ (в. Быстрыца Капыльскага р-на).

II. Ёакóйе м’н’е н’ашчáс’ц’е зраб’ілас’а. Захварэў сын на шкарл’атыну. Пóс’л’а прайшлó там дн’ей скóл’ка, адна дачка захварéла, другáя. Захварéла й чац’в’óртаіе дз’іц’á. От ус’é майé дз’éц’і на шкарл’атыну пахварéл’і (в. Калініна Дзяржынскага р-на).

III. Чогó-то тогды дз’éц’і пом’ірал’і. Заболéйе одрóm – пом’іра́йе. Зрób’іцца кóхл’ік – пом’іра́йе. Заболéйе воспол’ён’йем – л’эку н’іма, пом’іра́йе (в. Малая Слабодка Мазырскага р-на).

IV. Зобрал'іса оні ў час ночы ўстаўшы йц'і ў йагоды. Пошл'і мы ў тыйе йагоды. А трэба йц'і п'эраз м'огл'іца... (в. Хатынічы Ганцавіцкага р-на).

V. А дуп к дубу, а дуп к дубу галовачку клон'іц' (в. Пераможац Вілейскага р-на).

VI. А сус'эдачк'і майе, а хадз'іц'а вы ка мн'е. Н'е ка мн'е, а к дз'іц'іц'і да шл'уба выпраўл'іц'і (в. Аляксееўка Клічаўскага р-на).

VII. Марус'ка, йдз'і пат ц'олку, а то пападз'ец' ат мамк'і. Загадала малой мост памб'ц', а сама ц'ал'аты пагнала. А во йду да дома: “Мама, йа н'е памб'ла”. – “А чаго ж ты, гул'тай, пад ц'ал'аты н'і падышла?” Паўз Сож гасударства з'дз'элала к'ірп'ічны завод, п'эчы калхоз пастрой'іў, к'ірп'іч дз'элайуц'. Рагочуц' кал'а м'ін'е. Бал'ейу с'эрцам, п'эчан'н'у. Горла бал'іц' (в. Ліцвінавічы Кармянскага р-на).

VIII. Пал'іцай быў так'і закал'оны*, так'і з'дз'авац'ел', так з'дз'аваўс'а з нас, гнаў да Л'уб'ана. Пабудав'ал'і поўз балота дз'в'е вул'іцы (в. Рэдкавічы Любанскага р-на).

IX. Іду по-над конавойу, хлопчукі загор'іут'. Сходзітэ до того Гыр'асымука, шо по-над колхозным двуром живэ, він вам нагувор'ыт' (в. Мельнікі Маларыцкага р-на).

X. Брат на фотаг'еадз'іста выўчыўс'а, друг'ей у ав'іацыю пашоў, адз'ін на эл'эктрыка выўчыўс'а, на ф'абр'ік'і К'ІМ, ус'е вучаныйі, ус'е на свайім хл'эб'і. Мал'цы ўс'м'іхайуцца к'ля м'ін'е (в. Аўтушкава Віцебскага р-на).

2. Прааналізаваць карту 22, адказаць на пытанні: 1. Якое словазлучэнне найбольш пашыранае ў гаворках? 2. Ці можна назваць гэтую рысу супрацьстаўленай сінтаксічнай асаблівасцю? 3. Якое словазлучэнне ўласціва літаратурнай мове? 4. Ці можна даказаць, чаму яно стала нормай літаратурнай мовы?

3. Вызначыць, у якім дыялекце (групе гаворак) ужываецца словазлучэнне *смяюцца каля (ля) яго*. Ці пашырана ў беларускіх гаворках словазлучэнне *смяюцца над ім*? Якое словазлучэнне з'яўляецца нормай літаратурнай мовы, чаму? Пры якіх яшчэ дзеясловах дапаўненне ўжываецца з прыназоўнікамі *з, кал'а (кала, кал'і, л'а, л'і), над* і ставіцца ў родным (або творным) склоне?

Самастойная праца

Выкананне заданняў праводзіцца на аснове выдання: Мяцельская Е.С.,

Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія: Практыкум. Мінск, 1991.

1. Праца з “Дыялекталагічным атласам беларускай мовы”. Практ. 99 (с. 103), каменціраванне карт № 82–83, 93–94, 206–207.

2. Выканаць практыкаванні. *Асноўныя*: практ. 97 (с. 103–104); практ. 104 (I–VII) (с. 115); заданні на с. 117; практ. 106 (I) с. 120; практ. 110 (с. 130–131). *Дадатковыя*: практ. 101 (с. 111–112); практ. 108 (с. 126); практ. 109 (I), с. 126.

3. Заканспектаваць план сінтаксічнага аналізу тэкстаў дыялектнай мовы і агульныя вывады (“Дадатак”, с. 275), разгледзець прыкладныя ўзоры сінтаксічнага аналізу гаворкі (с. 278, 280), паслоўнага аналізу (с. 280–282). Выканаць сістэмны аналіз гаворкі – пр. 157 (IX, с. 213–215).

4. Прааналізаваць карту № 22 “Спалучэнне назоўнікаў з прыназоўнікамі *у, па, за*” (с. 157); карту № 23 “Спалучэнні з дзеясловамі тыпу *смяюцца*” (с. 158).

5. Выканаць практыкаванні: пр. 116 (III, V, с. 145); пр.120 (с.147). прааналізаваць пр.157 (VI, с. 208; IX, с. 210–211).

Пытанні для праверкі ведаў

1. Расказаць пра характэрныя для ўсіх гаворак сінтаксічныя асаблівасці, якія не ўтвараюць дыялектных адрозненняў. Чаму яны неўласцівыя літаратурна-пісьмовай мове і з'яўляюцца дыялектнымі?

2. Назваць уласцівыя гаворкам беспрыназоўнікавыя словазлучэнні, не характэрныя для літаратурнай мовы. Даць ім характарыстыку.

3. Назваць прыназоўнікавыя словазлучэнні, уласцівыя розным групам гаворак, дыялектам.

4. Якія спецыфічныя дыялектныя асаблівасці сустракаюцца ў выражэнні дзейніка і выказніка? Ці лакалізаваныя гэтыя з'явы ў беларускай дыялектнай мове?

5. Назваць тыя сінтаксічныя рысы беларускіх гаворак, якія ўтвараюць супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні.

6. Якое месца ў сінтаксічнай сістэме гаворкі (дыялекту) займаюць агульнанародныя і дыялектныя рысы? Аргументуйце свой адказ прыкладамі з любога звязанага тэксту – узору дыялектнай мовы.

Літаратура

1. Блінава Э.Д., Мяцельская Е.С. Беларуская дыялекталогія. – Мінск, 1980.

2. Беларуская і руская дыялекталогія: Дапам. для студ. філфакаў ВДУ / В.А. Гуліцкая, Л.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А. Рудакоўская. – Мінск, 1992.

3. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах. У дзвюх частках / І. А. Гапоненка, В. П. Трайкоўская. Ч. 2. Марфалогія. – Мінск, 2008. – 47 с.

4. Крывіцкі А.А. Дыялекталогія беларускай мовы. – Мінск, 2003.

5. Лінгвістычная геаграфія і груповка беларускіх гаворак. – Мінск, 1969. – 318 с.

6. Мацкевіч, Ю.Ф. Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове / Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Выдавецтва АН БССР, 1953. – 292 с.

7. Мяцельская Е.С., Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія: практыкум. – Мінск: Выш. шк., 1991. (Выкананне заданняў праводзіць па дадзеным выданні).

8. Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М. Беларуская дыялекталогія: хрэстаматыя. – Мінск, 1979.

9. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.

10. Сцяцко П.У. Беларускае народнае словаўтварэнне. Афіксальныя назоўнікі. – Мінск, 1977. – 320 с.

11. Сцяшковіч, Т.П. Займеннік у беларускай мове / Т.П. Сцяшковіч. – Мінск, 1977. – 259 с.

12. Чабырук, А.І. Лічэбнік у беларускіх гаворках / А.І.Чабырук. – Мінск, 1977. – 104 с.

13. Шуба, П.П. Дзеяслоў у беларускай мове / П.П. Шуба. – Мінск, 1968. – 82 с.

14. Шуба, П.П. Лекцыі па беларускай марфалогіі / П.П. Шуба. – Мінск, 1975. – 79 с.
15. Шуба, П.П. Прыслоўе ў беларускай мове / П.П. Шуба. – Мінск, 1962. – 194 с.
16. Яшкін, І.Я. Узаемадзеянне рознадзялектных сістэм (Марфалогія. Сінтаксіс) / І.Я. Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 103 с.

ЛЕКСІКА І ФРАЗЕАЛОГІЯ БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЫ

Ключавыя словы: лексіка, тыпы дыялектных адрозненняў, тыпы супрацьпастаўленых адрозненняў, лексіка-фанематычныя, лексіка-словаўтваральныя (марфалагічныя), лексіка-семантычныя (амонімы), уласналексічныя (сінонімы), матываванасць слоў, несупрацьпастаўленыя адрозненні, фразеалагічны склад гаворак, дыялектная лексікаграфія і фразеаграфія.

ПЫТАННІ:

1. Дыялектная лексікаграфія. Слоўнікавы склад гаворак, асноўныя прыкметы дыялектнага слова, варыянтнасць слоў.

2. Вызначэнне асноўных тыпаў дыялектных адрозненняў у лексіцы, змен у семантыцы слоў:

а) супрацьпастаўленыя і несупрацьпастаўленыя адрозненні;

б) тыпы супрацьпастаўленых адрозненняў: лексіка-фанематычныя, лексіка-словаўтваральныя (марфалагічныя), лексіка-семантычныя (амонімы), уласналексічныя (сінонімы);

в) дэталізацыя паняццяў рэчаіснасці;

г) матываванасць слоў. Дэматывацыя.

3. Дыялектная фразеаграфія. Фразеалагічны склад гаворак. Варыянтнасць і сінанімічнасць, вобразны характар фразеалагізмаў.

ЗАДАННІ:

1. Назваць некалькі слоў з гаворкі вашай вёскі, у якіх ёсць мясцовыя асаблівасці. Параўнаць іх з адпаведнымі словамі літаратурнай мовы і вызначыць дыялектныя рысы. Ці зафіксаваны гэтыя словы ў рэгіянальных дыялектных слоўніках?

2. Прачытаць дыялектныя словы, выбраныя са “Слоўніка беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча”. Раскрыць іх значэнне. Выявіць лексіка-фанематычныя, лексіка-марфалагічныя і лексіка-семантычныя варыянты слоў і іх групы. Раствумаць варыянтнасць.

Капальніца, капальшчыца, капач I, капач II, капачка I, капачка II, капіжон, кармаш, каровіна, крапля, краснапёра, лебядá, лободá, лівянь, ліван, лубянное, лубянішча, лубінішча, лубавенішча, лубавеніско, лысак, лысач, ігліца, гліца, імла, імгла, устóрч, старчма, старчкóм.

3. Знайсці дыялектны варыянт у наступных парах (групам) аднакаранёвых слоў, вызначыць яго тып. Выпісаць 10–15 дыялектных варыянтаў з Рэгіянальнага слоўніка Віцебшчыны.

Аблівáха – аблóй, адвэдзiны – атвэткi, альвáс – альяс, ажавiны – ажбiны, айчбiм – вóччым, пацук – пуцáк, бярвэнца – бярнóшка, бэжкi – бягóm, быстрáк – быстрынá, гáна – гáньба, махавiк – машáрник, ядáк – ядóк – ядóн.

4. Прачытаць тэкст. Выпісаць словы, якія з'яўляюцца дэталізаванымі назвамі прадметаў, з'яў. Да якой семантычнай групы яны адносяцца? Чым выклікана дэталізацыя?

I. Ёакóйу скац'iну вы трымал'i?

– Скац'iну на́да было́ ўс'áкуйу дз'iржа́ц': i кын'á, i карóву, i кур'эй. Двор быў паўкрóглы. Сты́йáла пún'а, у пún'i дл'i карóвы была́ адгáро́жына карóун'iца, дл'i с'в'iн'эй – с'в'iна́рка. З'iмóй скац'iну ў ха́ц'е дз'iржа́л'i. У адных – кур'эй бра́л'i пад п'еч, а ў друг'ix над п'э́ччу прыб'iт быў шост, i йаны́ с'адз'эл'i там. Асты́л'на́я скац'iна стыйáла ў падпóл'л'i. Падпóл'л'а было́ бал'шóйа. Выка́пвалас'а йáма пад палóm, дз'е стыйáл'i ц'iл'áты, ав'э́чк'i ма́л'iн'к'iйа. Халóдна дóжа было́ ў пún'i, а ў́ц'пл'áц' н'э́чы́м было́ i бра́л'i ў ха́ту: куды́ было́ дз'э́цца. Так i жыл'i рáзы́м – скац'iна й л'удз'i. (в. Гарадзец Чавускага р-на)

II. У нас л'iнбi ўс'áк'ix сартóў. Чарóмушн'iк'i – са́мы бал'шбi сорт л'iнóў. Чарóму́ха ц'в'iц'iц', йаны́ iдóц' на нóраст. Чарóмушн'iк, йак i карáс', зашы́ва́йiцца ў бузу́, йагó ц'áшка вб́лав'iц'. Йак кóлас выплывáйiц' у жб́ц'а, каласав'iк'i нарастóйуц', каласав'iк'i назывáйуцца. Нал'iўч'i – са́мы́я дрóбн'iн'к'iйа л'iнбi. Йаны́ нарастóйуц' са́ма паз'н'эй, йак с'п'эйiц' жб́та. (в. Барэ́йкi Пастаўскага р-на)

III. Л'ашчбiну вб́разаў на вуда́йó. Хва́цкайа вуда́йó вб́шла. Шчэ каб л'э́ску i кручóк, хва́цкайа йалцóўка бóдз'а. Йалцóўка – вóда доўгайа, гнóткайа, на йакóйу лóв'ац' йáл'ц. Йал'цы – байаз'л'iвб́йа рbбы. Каб йiх злав'iц', трэ́ба дал'óка вóду зак'iнуц'. Шчу́па́цка вóда таўс'ц'эйшайа, кручóк i л'э́ска тóжа таўс'ц'эйшб́йа. Вóдам'i ц'ап'э́р сла́ба лóв'ац' – н'э́вадам або трыгóб'iцай бóл'ай. Хлóпцы з рbбы йдуц' пустб́йа, н'iчóга н'i злав'iл'i. (в. Мiлакаеўшчына Стаўбцоўскага р-на)

5. Прачытаць сказы, выбраць дыялектныя словы, падзялiць iх на групы: уласналексiчныя, лексiка-семантычныя, лексiка-словаўтваральныя, лексiка-фанематычныя.

1. Ёак абгóн'iц' вéц'ер гэту ро́су ,то бóдз'емоб'iра́ц' смуро́дз'iну. 2. Ёа в'эл'ма ўду́шл'iва, л'этас'на запал'э́н'е хварэ́ла, мо гадоў пйфц' мн'э так ста́ла. 3 . У м'ан'е тры дачк'i ўс'е заму́шк'i .4. Мóй сын на карóун'iку стайiц', раб'iў уп'эрат трахтары́стам, а м'эншы с'в'iну́х, на с'в'iна́рн'iку роб'iц'. 5. Быва́йе ўв'э́чар н'е пав'ачэ́райу, то му́шу ўно́чы шстац': так йéс'ц'i хачу́. 6. На купалу́ загáтк'i пазага́двайуц'. 7. Дз'аўча́ты зага́двал'i , бра́л'i пуп'iшчачак*,а тыды́ йак за нóч рас'ц'в'iц'е́, то заму́ш пойдз'е. 8. А старб́йа ,ц'i жыц'бу́ду, ц'i памру́ ско́ра. 9. Н'э́шта вы спаз'н'ако́м прыш'i, ужэ́ ц'óмначы. 10. Клубн'iку йак выб'эруц', то ўсл'э́т в'азу́ц' здава́ц', каб н'е папсавáлас'а. 11. Мужы́к ту́така, а дз'iц'áтка ўдо́ма .12. Ма'ан'е шанавáл'i й ганаравáл'i на рабо́ц'i . 13. За м'áсам н'ек бóл'ш адда́нб́йа ўс'е, йак за малако́м. 14. Прап'э́н'гаўс'а дз'ен', а добра́га н'iчóга н'е зраб'iў . 15. Ёой н'э́ка ва́да йе: н'iхтó заму́ш н'е б'арэ́. 16. Ц'арэ́нн'i шчэ гарэ́н'ац', а тб́йа рáзы вb́с'п'айуц', то так'iйа салóтк'iйа, а гэ́та лóпайу́цца, а гарэ́н'ац'. 17. I вос' пашло́ трэ́ц'а ц'i чац'в'о́рта патóмства, ал'е́ ўс'е ш с аднаго́ гру́нту: дз'ады́ й пра́дз'еды́ был'i рóднб́йа. 18. Пу́с'ц'iц' по́слаўку, бы́гта йагó

прагналі з таго м'ёста. 19. А там трава-трава! То й мы шйдз'ом туды пас'в'іц'. А нас чарг'оўні'каў, што чэрг'і пас'в'ац', чатыраццац'. 20. А сам саб'ё с'ёна будз'е гадавац' там. Во йак'і!

6. Прачытаць пары слоў, у якіх адно слова ад другога адрозніваецца фанемным складам. Даказаць, што гэтыя фанематычныя адрозненні не з'яўляюцца фанетычнымі або марфалагічнымі заканамернасцямі і толькі адыгрываюць ролю лексічных прымет.

Андац' – аддац', аднастайна – аднастайн'а, гадлун – каштун, гал'ал'от – голал'од, гумажн'ік – бумажн'ік (кашалёк), жн'аварка – жн'айарка, жэбры – жабры, з'емн'а – з'амл'а, качур – качар, к'ёпц'і – к'іпц'і, к'ёты – к'ёды, курачн'ік – курачн'ік, мор'ва – морква, пап'ерац' – папарац', п'ісак – п'іс'аг, рэдзг'іны – рэзг'іны, сырав'эшк'і – сырайэжк'і.

7. Выпісаць сінонімы і абазначыць, якія з членаў сінанімічнага рада дыялектныя.

Ад яго нічога не ўтоім, усё выведзе.

Цэлы год хадзіў і нарэшце такі вывіжаваў.

Яму хоць у зямлю закапай, то ён усё роўна выніюхае.

Я ні пріслядзіў, дык слядзі ты, можа айдзе ўвідзіш.

Я ўжо хырашо ізучыла, дык гляджу, вачэй ні спускаю.

8. Прачытаць прыказкі і ўстойлівыя параўнанні, каламбуры, прыведзеныя са зборніка Ф. Янкоўскага «Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі» (Мінск, 1957), у склад якіх уваходзяць дыялектызмы (лексічныя, марфалагічныя, фанематычныя, акцэнталагічныя). Раскрыць значэнні дыялектных лексем па дыялектных слоўніках (гл. Таксама «Заўвагі і тлумачэнні» да зборніка, с. 436–448), растлумачыць іншыя дыялектызмы.

У ворыве горэхі – у кішэні прарэхі. Пайшоў на попел, ды і чорт ухопіў. Кісялёва яда – да парогу хада. Няма таткі, няма і папкі. Абы ўмеў танчыць, а гараваць і гора навучыць. Вучыся гаспадарыць яшчэ тавар пасучы. Сядзіць, як блашчыца ў шчыліне. Будзька набіўся, хвалько нахваліўся, а Пранка павеслі. Лепш быць зухаватым, чым тхараватым. Убіўся ў вароны – каркай, як ёны. Адзін друк – за дзесяць рук. Марац адмарозіць палец. Рахуба – не згуба. Рыбак рыбку пячэ, а мыслівы лапці плячэ. Хто поле троіць, той хлеб кроіць. Таварына без мовы, не скажа, што піць хоча. Калі ёсць дзед, ёсць і абед, няма дзеда – няма й абед. Свату падзяка або кульбака. Жні пшанічку прызеляненькую, аддавай дачку маладзенькую. Каб кінуў каменем, то не папаў бы ў плот, ды ў род, а пераначаваць няма дзе. Стар любіць сквар, а молад любіць холад. Добры касец не шкадуе, што шырокі саганец. «Не хачу», «не хачу», а пасля папліскаю не адгоніш. Пазналі б у лядзе, а не па нарадзе! Пазнаюць нашу дачку і ў андарачку. Мыла бруднае, а белае хусце мые. І ў малую дарогу збіраючыся, бяры рэптух сена. На ўпар няма лекаў. Базарынкi нішчыць скрынкі. Нашаму сёдня сямёра ног. Байбўсам вырас, ды розуму не вынес.

9. Выпісаць нумары прыказак, прымавак, фразеалагізмаў з дыялектнымі словамі. Вызначыць тып дыялектызмаў.

1. Палічыць скабкі 'пабіць каго-небудзь'.
2. Мыла бруднае, а белае хусце мые.
3. Байбусам вырас, ды розуму не вынес.
4. Добры касец не шкадуе, што шырокі саганец.

5. Як рак у пролубцы ‘без толку (таўчыся дзе-небудзь)’.
6. Які ехаў, такі ўстрэў.
7. У камузэльку тыкацца ‘скардзіцца на свой лёс’.

Самастойная праца

*Выкананне заданняў праводзіцца на аснове выдання: Мяцельская Е.С.,
Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія: Практыкум. Мінск, 1991.*

1. Заканспектаваць план лексічнага аналізу тэкстаў (“Дадатак”, с. 274), разгледзець прыкладныя ўзоры аналізу лексічных і фразеалагічных рыс гаворкі (с. 276, 279), прааналізаваць пр.157 (X, с. 212–213).

2. Прааналізаваць карту № 24 “Назвы бульбы” (с. 173); карту № 25 “Агульныя назвы буйной рагатай жывёлы”, схему № 1 “Дыялектныя лексічныя адрозненні” (с. 171); карту № 26 “Тэрыторыя, на якой сабраны матэрыял для шматтомных дыялектных слоўнікаў” (с. 183), лексічныя карты з “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы” і “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак” (паводле практ. 140, 141).

3. Праца з дыялектнымі слоўнікамі і Рэгіянальным слоўнікам Віцебшчыны.

Знайсці ў слоўніках розных рэгіёнаў і выпісаць:

- Як называецца сярэдняя частка на печы: чарэнь, чарэнне, чарон...
 - Як называецца комін: труба, дымнік, дымаход, комін...
 - Як называецца адтуліна для выхаду дыму ў былых курных хатах: капцюх...
 - Чым закрываюць комін: юшка, люшка, уюшка...
 - Як называецца месца каля печы, дзе стаяць вілкі, качарга: качарожнік, качаргешнік, ажагі, валочнік...; віды печак: руская печ, стаяк, жалезная печка, мангал...
 - Як называецца стаяк: стаяк, стаян, груба, грубка...
4. Выканаць лексічны аналіз тэксту № 1, с. 20 (гл. Грачыха Т.А. Дыялекталагічная практыка: метадычныя рэкамендацыі. Віцебск, 2009)

Літаратура

1. Беларуская і руская дыялекталогія: Дапаможнік для студэнтаў філфакаў ВНУ / В.А. Гуліцкая, Л.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А. Рудакоўская. Мінск, 1992.
2. Блінава Э.Д., Мяцельская Е.С. Беларуская дыялекталогія. – 2-е выд. – Мінск, 1980.
3. Грачыха Т.А. Праграма па збіранні дыялектнай лексікі Віцебшчыны. – Віцебск, 1998.
4. Грачыха Т.А. Праграма па збіранні матэрыялу для вывучэння фаўністычнай лексікі. – Віцебск, 1995.
5. Грачыха Т.А. Праграма па зборы матэрыялаў для складання рэгіянальнага слоўніка Віцебшчыны. – Віцебск, 2002.
6. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск, 1963.
7. Дыялектныя слоўнікі (гл. спіс літаратуры).
8. Крывіцкі А.А. Дыялекталогія беларускай мовы. – Мінск, 2003.
9. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: у 5 т. – Мінск, 1993–1998.

10. Мяцельская Е.С., Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія: практыкум. – Мінск: 1991.

11. Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М. Беларуская дыялекталогія: хрэстаматыя. – Мінск, 1979.

12. Сцяцко, П.У. Народная лексіка і словаўтварэнне / П.У. Сцяцко. – Мінск, 1972. – 287 с.

ЛІНГВІСТЫЧНАЯ ГЕАГРАФІЯ

Ключавыя словы: лінгвагеаграфія, праграма, апытальнік, ізагласа, арэал, лінгвістычныя карты, дыялекталагічныя атласы.

ПЫТАННІ:

1. Прадмет і задачы лінгвагеаграфіі. Сістэма навуковых паняццяў: праграма, ізагласа, арэал, тыпы лінгвістычных карт.

2. Лінгвістычная геаграфія.

3. Дыялекталагічныя атласы.

4. Поўны аналіз тэкстаў дыялектнай мовы. Выяўленне фанетычных, марфалагічных, сінтаксічных, лексічных, фразеалагічных асаблівасцей.

5. Дыялектныя асаблівасці роднай гаворкі.

ЗАДАННІ:

1. Прачытаць у “Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі” (т. 2) с. 395 і ў кнізе А. А. Крывіцкага “Што такое лінгвагеаграфія” (Мінск, 1986) раздзел “Панарама роднай мовы” (с. 50–68) пра “Дыялекталагічны атлас беларускай мовы”. Даць адказы на пытанні: 1. Якая праца папярэднічала складанню атласа? 2. Што ўяўляе з сябе “Праграма па вывучэнню беларускіх гаворак і збіранню звестак для складання дыялекталагічнага атласа беларускай мовы” і якая яе роля ў збіранні матэрыялу для атласа? 3. Хто прымаў удзел у запісванні дыялектнага матэрыялу і хто ўдзельнічаў і каардынаваў працу дыялектолагаў? 4. Што з’яўляецца прадметам картаграфавання і як ствараюцца лінгвістычныя карты? 5. Колькі карт у ДАМБ і якія моўныя ўзроўні на іх адлюстраваны? (На два апошнія пытанні адказ даць пісьмова.)

2. Прачытаць артыкулы “Лінгвістычная геаграфія” ў “Беларускай Савецкай Энцыклапедыі” (т. 6, с. 372–373), “Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі” (т. 3, с. 258), у кнізе “Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя” (т. 4, с. 321–322) і адказаць на пытанні (пісьмова), што абазначаюць паняцці “лінгвістычная геаграфія”, “ізагласа”, “пучок ізаглас”, “арэал моўнай з’явы”.

3. Прааналізаваць “Этнаграфічную карту беларускага племені”, складзеную Я.Ф. Карскім (ДАБМ, карта VII) і адказаць на пытанні: 1. Дзе і калі ўпершыню была змешчана гэтая карта? 2. Якія дыялектныя з’явы паказаны на ёй? 3. На якія дыялектныя групы падзяляў Я.Ф. Карскі беларускую мову? 4. Якое значэнне мая карта ў гісторыі беларускай лінгвістыкі? (Карыстацца “Дыялекталагічным атласам беларускай мовы: Ч. 2. Уступныя артыкулы, даведачныя матэрыялы і каментары да карт”. Мінск, 1963, с. 22–24.)

4. Прачытаць параграфы з “Праграмы для збору асаблівасцей беларускіх гаворак” Я.Ф. Карскага. Адказаць на пытанні: 1. Якія дыялектныя з’явы запісалі

збіральнікі, адказваючы на гэтыя параграфы праграмы? 2. Ці адлюстраваны яны на “Этнаграфічнай карце беларускага племені” Я.Ф. Карскага (ДАБМ, карта VII)? 3. Якім дыялектам беларускай мовы ўласцівы гэтыя асаблівасці?

5. Прачытайце пра дзейнасць Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі ў “Дыялектычным атласе беларускай мовы: Ч. 2. Уступныя артыкулы, даведачкыя матэрыялы і каментарыі да карт” (Мінск, 1963, с. 24–25), у кнізе А.А. Крывіцкага “Што такое лінгвакраінаграфія” (Мінск, 1986, с. 40–44). Адкажаць на пытанні: 1. Якое значэнне мела дзейнасць камісіі ў вывучэнні беларускіх гаворак? 2. Як называецца праца, складзеная камісіяй, і калі яна выйшла? Разгледзець і прааналізаваць “Дыялекталагічную карту рускай мовы ў Еўропе” 1914 г. (ДАБМ, карта VIII), супаставіць яе з картай “Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі” (гл. карту 1), вызначыць, што ў іх агульнае і што іх адрознівае.

6. Супаставіць “Дыялекталагічную карту рускай мовы ў Еўропе” 1914 г. (ДАБМ, карта VIII) і “Групоўку гаворак на тэрыторыі Беларусі” (гл. карту 1) і адказаць, на якой карце групоўка гаворак беларускай мовы даецца на больш шырокай тэрыторыі, якія групы гаворак, паказаныя на адной карце, засталіся за межамі групоўкі на другой карце і чаму.

7. Параўнаць дзве карты: лінгвістычную “Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі” А.А. Крывіцкага, А.І. Падлужнага і этнаграфічную “Гісторыка-этнаграфічныя рэгіёны Беларусі” В.С. Цітова (карты 1–2). Ці супадаюць групы і падгрупы гаворак з этнаграфічнымі рэгіёнамі? Які можна зрабіць вывад, прааналізаваўшы гэтыя карты?

8. Разгледзець ізагласы на любой карце ДАБМ (на выбар) і назваць асноўныя з’явы, характэрныя для гэтай групы гаворак. Арэал якой групы гаворак акрэсліваюць ізагласы?

Самастойная праца

1. Прачытаць пра вядомага лінгвіста П.А. Бузука ў БелСЭ (т. 2, с. 455–456), “Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі” (т. 1, с. 508–509), у кнізе Я. Рамановіч, А. Юрэвіч “П. А. Бузук” (Мінск, 1969, с. 29–56). Адказаць на пытанні: 1. У якія гады жыў і працаваў вучоны? 2. Якімі праблемамі лінгвістыкі займаўся? 3. Што зрабіў у вывучэнні гаворак беларускай мовы? 4. Якое значэнне мае яго праца “Спраба лінгвістычнае геаграфіі Беларусі” (ч. 1, вып. 1, Мінск, 1928)?

2. Напісаць рэферат на тэму “Пётр Апанасавіч Бузук – выдатны вучоны-дыялектолаг”, у якім адказаць на прапанаваныя пытанні.

Пытанні для праверкі ведаў

1. Раскрыць сутнасць паняцця “лінгвістычная геаграфія”.
2. Што такое ізагласа, арэал?
3. Якія моўныя з’явы з’яўляюцца аб’ектам картаграфавання?
4. Якія вядомы тыпы лінгвістычных карт?
5. Вызначыць ролю праграм пры збіранні дыялектнага матэрыялу і іх структуру. Назваць праграмы.

6. Ахарактарызаваць паняцце “дыялект” з пункту гледжання лінгвістычнай геаграфіі.

7. Хто і калі склаў першую лінгвістычную карту беларускай мовы?
8. Як называецца першы беларускі лінгвістычны атлас і хто яго аўтар?
9. Расказаць пра “Дыялектычны атлас беларускай мовы”.
10. Як звязана лінгвагеаграфія з групоўкай гаворак?

Літаратура

1. Беларуская і руская дыялекталогія: Дапаможнік для студэнтаў філфакаў ВНУ / В.А. Гуліцкая, Л.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А. Рудакоўская. – Мінск, 1992.
2. Блінава Э.Д., Мяцельская Е.С. Беларуская дыялекталогія. – 2-е выд. Мінск, 1980.
3. Бобрык, У.А. Беларуская дыялекталогія: заданні для выканання лабараторных работ для студэнтаў спецыяльнасці 1-21 05 01 “Беларуская філалогія” / У.А. Бобрык; М-ва адукацыі РБ, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2010. – 39 с.
4. Грачыха Т.А. Праграма па збіранні дыялектнай лексікі Віцебшчыны. – Віцебск, 1998.
5. Грачыха Т.А. Праграма па збіранні матэрыялу для вывучэння фаўністычнай лексікі. – Віцебск, 1995.
6. Грачыха Т.А. Праграма па зборы матэрыялаў для складання рэгіянальнага слоўніка Віцебшчыны. – Віцебск, 2002.
7. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск, 1963.
8. Крывіцкі А.А. Што такое лінгваграфія. – Мінск, 1986.
9. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы / А.А. Крывіцкі. – Мінск, 2003. – 294 с.
10. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: у 5 т. – Мінск, 1993–1998.
11. Лексічныя ландшафты Беларусі: Жывёльны свет. – Мінск, 1995.
12. Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. – Мінск, 1968; Мінск, 1969.

ТЭАРЭТЫЧНАЯ ДАВЕДКА

Асноўныя паняцці дыялекталогіі. У дыялекталогіі ўжываюцца спецыяльныя тэрміны: *гаворка, група гаворак, дыялект*, ці *дыялектны масіў, дыялектная мова, дыялектнае адрозненне*.

Гаворка – самая дробная, мінімальна дыялектная адзінка, сістэма моўных асаблівасцяў аднаго ці некалькіх населеных пунктаў аднатыповых у моўных адносінах. З некалькіх асобных гаворак з блізкімі або аднолькавымі моўнымі асаблівасцямі (фанетычнымі, граматычнымі, лексічнымі, фразеалагічнымі) утвараюцца *групы гаворак*. Групы падобных, аднародных гаворак супольнай тэрыторыі складаюць самае буйное тэрытарыяльнае моўнае ўтварэнне – пэўны *дыялект* ці *дыялектны масіў*. Гэта разнавіднасць мовы, распаўсюджаная ў якасці сродка зносін мясцовых жыхароў на пэўнай тэрыторыі, якая характарызуецца адносным адзінствам моўнай сістэмы.

Дыялекты на сённяшні дзень – жывая з’ява. У сельскіх мясцовасцях Беларусі яны захоўваюцца як сродак зносін і духоўнага самавыражэння.

Дыялектная мова – сукупнасць усіх мясцовых, тэрытарыяльных разнавіднасцяў нацыянальнай мовы.

Але нельга сказаць, што дыялектная мова складаецца з дыялектаў. Дыялектная мова – гэта не аб’яднанне, а своеасаблівы набор дыялектных рыс, які рэалізуецца ў канкрэтным пункце як цэласная сістэма. Арганізаваныя тым ці іншым чынам дыялектныя рысы ўтвараюць сістэму канкрэтных дыялектаў. Для дыялектаў і гаворак устанаўліваюцца тэрытарыяльныя межы, як межы паміж асобнымі замкнутымі сістэмамі. А для дыялектнай мовы характэрны межы паміж асобнымі моўнымі з’явамі і рысамі. Дыялекты і гаворкі да таго ж на сінхронным зрэзе характарызуюцца комплексам рыс і не класіфікуюцца. Дыялектная ж мова можа быць раскласіфікаваная па розных параметрах, калі за аснову бяруцца тыя ці іншыя асобныя моўныя рысы (оканне/аканне, цвёрды/мяккі [р] і г. д.).

Дыялектныя адрозненні – гэта моўныя рысы, якія не супадаюць у пэўных гаворках ці іх групках. Яны з’яўляюцца элементамі структуры дыялектнай мовы, якая ў асобных прыватных дыялектных сістэмах выступае ў розных сваіх суадносных варыянтах. Дыялектныя адрозненні выяўляюцца на ўсіх узроўнях мовы: у фанетыцы, марфалогіі, сінтаксісе, лексіцы, фразеалогіі. Ёсць два тыпы дыялектных адрозненняў – *супрацьстаўленыя* і *несупрацьстаўленыя*.

Супрацьстаўленымі называюць такія дыялектныя адрозненні, пры якіх моўныя адзінкі адной гаворкі маюць у іншых гаворках раўназначныя адпаведнікі-эквіваленты. Пры такім тыпе адрозненняў розныя варыянты моўнай з’явы ці элемента супрацьстаўляюцца ў розных мікраструктурах (напрыклад, мяккай фанеме <р> гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту адпавядае цвёрдая фанема <р> гаворак паўднёва-заходняга дыялекту). Супрацьстаўленых дыялектных адрозненняў значна больш, чым несупрацьстаўленых, і менавіта яны ўяўляюць аб’ект даследавання ў супастаўляльнай дыялекталогіі. Супрацьстаўленыя адрозненні як мінімум двучленныя, але могуць быць і шматчленнымі: *хо́ладна – сц’удз’о́на – з’і́мна; в’е́л’м’і – ду́жа – на́дта; дз’іц’а’ – д’іт’о́нак – дыты́на*.

Супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні падзяляюцца на фанетычныя, марфалагічныя, словаўтваральныя, сінтаксічныя і лексічныя.

Фанетычныя супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні назіраюцца пры чаргаванні гукаў у адной пазіцыі, пры змене месца націску ў слове або пры перастаноўцы гукаў у ім: *дз’ед – д’ед, госц’ – гост’, вавёрка – вавюрка, бліскавіца – бліскаві́ца, ве́рба – вярба́, каноплі – калопні* і інш.

Марфалагічныя супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні выяўляюцца пераважна ў парадыгмах скланенняў і спражэнняў слоў, у родавых і лікавых формах: *на сцяне́ – на сцяны́, лясы́ – лясы́, пяе́ – пяе́ць, дзюба́ – дзюб* і інш.

Словаўтваральныя супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні назіраюцца ў тоесных па значэнні лексемах, якія маюць неаднолькавыя афіксы: *за́гарадка – агаро́дка ‘агароджа’, ржы́шча – ржо́нне – аржа́нішча* і інш.

Сінтаксічныя супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні праяўляюцца найперш ва ўжыванні розных прыназоўнікаў у словазлучэннях і сказах: *з яго смяюцца – каля яго смяюцца, ідзём да яго – ідом пад яго* і інш.

Найбольш складаныя супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні назіраюцца ў лексіцы беларускіх гаворак, калі адно і тое ж паняцце ў розных гаворках мае розныя намінацыі: *бёлка – вавёрка, бусел – лэлека, каршун – шуляк*. Трэба адрозніваць сапраўды супрацьстаўленыя лексічныя дыялектныя адрозненні ад раду рознадыялектных слоў, якія аб'яднаны толькі функцыянальна, але не семантычна: *хлеў – пу́ня, андара́к – спадні́ца, ло́жак – калы́ска*. Гэтыя словы абазначаюць функцыянальна тое ж, але рэальна розныя прадметы.

Несупрацьстаўленыя адрозненні – гэта тыя моўныя рысы, якім няма адпаведных эквівалентаў у іншых гаворках. Пры такім тыпе адрозненняў наяўнасць моўнай з'явы ў адной мікрасістэме супрацьстаіць яе адсутнасці ў другой мікрасістэме. Несупрацьстаўленыя адрозненні найбольш уласцівыя лексіцы. У адной з прыватных дыялектных сістэм ёсць слова з пэўным значэннем, а ў другой – няма і гэтага слова і яго эквівалентаў у выглядзе іншых слоў. Напрыклад, у некаторых беларускіх гаворках фіксуецца лексема тыпу *за́гарадка, пастаўнік* 'абгароджанае для свойскіх жывёл адкрытае месца', *рэзгіны, кроі́ні* 'прыстасаванні, якімі носяць сена', *ёўня, асе́ць* 'будынак з печкай для сушкі снапоў', адсутныя ў іншых мясцовасцях краіны. Як правіла, наяўнасць несупрацьстаўленых адрозненняў звязана з неабходнасцю абазначыць спецыфічныя для пэўнай мясцовасці з'явы духоўнай і матэрыяльнай культуры, прыродныя ўмовы, промыслы, своеасаблівыя звычаі і паняцці.

Сістэма ненаціскага вакалізму пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных вызначаецца двума асноўнымі тыпамі – **аканнем** і **оканнем**.

Аканне – супадзенне галосных фанем няверхняга пад'ёму [a], [o], [e] пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных у першым складзе перад націскам заўсёды або пры пэўных умовах у гуку [a]: *травá, вадá, раká; травы, травóю, на травé, на траву*. Аканне – характэрная фанетычная асаблівасць беларускай мовы. Яно пашырана на ўсёй тэрыторыі Беларусі, за выключэннем паўднёвай часткі Брэсцкай вобласці і заходняй часткі Гомельскай.

Аб паходжанні акання існуе шмат гіпотэз (А. Шахматава, Р. Якабсона, Р. Аванесава, В. Георгіева, Ф. Філіна). Найбольш распаўсюджана гіпотэза Р. Аванесава, згодна якой аканне ўзнікла ў канцы XII – пачатку XIII ст. на тэрыторыі Разанскага, Ноўгарадскага і Чарнігаўскага княстваў і пашыралася на захад, усход. В. Георгіеў лічыць оканне больш старажытнай з'явай, чым аканне. Ф. Філін лічыць наадварот. На іх думку, гэтая з'ява ўзнікла ў VII–VIII ст.

Вылучаюць два тыпы акання – **дысімілятыўнае** і **недысімілятыўнае**.

Дысімілятыўнае аканне. Сутнасць дысімілятыўнага акання ў тым, што ў націскным і першым пераднаціскным складзе немагчыма гучанне галосных аднолькавага пад'ёму. Гэта значыць, што калі пад націскам галосны ніжняга пад'ёму [a], то ў першым складзе перад націскам пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных на месцы галосных няверхняга пад'ёму [a], [o], [e] вымаўляецца гук няпоўнага ўтварэння, сярэдні паміж [a] і [ы], які ўмоўна абазначаецца знакам Ъ(ер): *трьва́, кьра́с', дьва́й, бьра́к, вьда́, кьса́, кьва́л', цьна́, рька́*. Калі ж пад

націскам галосныя [o], [e], [ы], [i], [y], то ў першым складзе перад націскам вымаўляецца [a]: *травы, травой, трав'э, траву; рак'і*. Рэдукаваны [ь] (ер) паводле ўтварэння няўстойлівы. Таму самы нязначны рух языка ўверх – і ў той самай пазіцыі вымаўляецца [ы]: *трыва, кыр'ас', дывай, кып'ац', кымар, сымá*. У пазіцыі паміж губнымі, пасля губнога, паміж губнымі і заднеязычным, заднеязычным і губным вымаўляецца [y]: *пубрал'і, муйчац'; лумаў, кумпан'іа, пубац'к'і*. Дысімілятыўнае аканне пашырана ў гаворках усходняй часткі Віцебскай, Магілёўскай абласцей, паўночна-ўсходніх ускраінах Мінскай і Гомельскай абласцей.

Недысімілятыўнае аканне. Пры недысімілятыўным аканні галосныя няверхняга пад'ёму [a], [o], [e] пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных у першым складзе перад націскам заўсёды супадаюць у гуку [a], незалежна ад якасці націскага галоснага і характару суседніх зычных або склада: *травá, карас', давай, вада́, касá, кавáл', цанá, часáц', паламáў, набрал'і, па бац'ку, па маццы, маўчац'* і *травы́, травой́, траву́, трав'э́, вады́, вадз'э́, вадой́, ваду́*. Недысімілятыўнае аканне бытуе ў гаворках цэнтральнай часткі Беларусі — Мінскай, Гродзенскай, паўднёва-заходняй часткі Магілёўскай, усходу Гомельскай і паўночнай часткі Брэсцкай абласцей (гл. карту № 1 ДАБМ).

Адрозніваюцца поўнае і няпоўнае недысімілятыўнае аканне. Пры поўным аканні галосныя [a], [o], [e] супадаюць у гуку [a] ва ўсіх ненаціскных складах — пераднаціскных і паслянаціскных, у тым ліку і канцавым адкрытым: *травá, нага́, вада́, травы́, наг'і, вады́, травой́, нагой́, вадой́, галава́, гадавац', саладз'іц', напала́м, пал'уб'іц', малако́, барады́, пагадавац', пачырван'эла, панан'ісац; го́лас, ко́лас, мо́лад, ку́бак, го́рад, поўнач, прóса, радз'іва, мо́цна, ду́шна, ц'о́пла, до́брага, салóдкага, с'э́на, балóта, мно́га*. Поўнае аканне характэрна для гаворак Гродзенскай, большай часткі Мінскай і ўсходніх раёнаў Гомельскай абласцей. Поўнае недысімілятыўнае аканне – норма вымаўлення беларускай літаратурнай мовы.

Няпоўнае аканне ад поўнага адрозніваецца толькі тым, што ў канцавым адкрытым складзе вымаўляюцца этымалагічныя [a], [o], [э], ва ўсіх астатніх складах галосныя няверхняг'а пад'ёму супадаюць у [a]: *травá, травы́, травой́, трав'э́; малако́, барада́, пагадавац', пачырван'эла; го́лас, ку́бак, але прóсо, радз'іво, мо́цно, ду́шно, мо́рэ, го́рэ, лі́на, нас'ака, варóна, гáлка*. Ізагласа няпоўнага недысімілятыўнага акання ідзе (з поўначы на паўднёвы захад) па лініі Радунь – Ліда – р. Нёман – Капыль – Слуцк – Глуск – р. Пціч.

Оканне – адрозненне ў ненаціскных складах пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных. этымалагічных галосных няверхняга пад'ёму [o] і [a]: *нога́, вода́, молоко́, борода́, полотно́, позам'ерза́ло, вэ́чором, будз'о́ного, со́рок, мо́жно, л'э́то, до́бро і прадóм, кладэ́ш, напра́ла, хвартухóм, насаджáлы*. Такое оканне характэрна для гаворак паўднёвай часткі Брэсцкай і Гомельскай абласцей (гл. карту ў ДАБМ № 1). Оканне супрацьстаўляецца аканню. Трэба мець на ўвазе, што оканне – гэта вымаўленне ў ненаціскных складах не толькі [o], але і [a]: на месцы этымалагічнага (спрадвечнага) [o] вымаўляецца [o]: *снопы́, корогóд, голова́, молодóго*, а на месцы этымалагічнага (спрадвечнага) [a] вымаўляецца [a]: *махац', расказа́ты, запрэ́гала, настаўнік, хáта*. Такім чынам, пры оканні вымаўляецца не толькі гук [o], але і гук [a]. У некаторых гаворках Столінскага, Лунінецкага

раёнаў Брэсцкай вобласці, Жыткавіцкага, Петрыкаўскага і Ельскага раёнаў Гомельскай вобласці назіраецца замена этымалагічнага [a] гукам [o]: *содóк, бозáр, тровá, корáс', посóл'а*.

Яканне – тып ннаціскаго вакалізму беларускіх гаворак; гэта супадзенне галосных фанем няверхняга пад'ёму [a], [e] ў першым складзе перад націскам пасля мяккіх зычных пастаянна або пры пэўных умовах у гуку [a]: *з'амл'á, с'астрá, в'аснá; з'амл'í, с'астры́, в'асны́; з'амл'ú, с'астру́, в'асну́* і г.д.

Яканне ўласціва большасці акаючых гаворак Беларусі. Адрозніваюцца два тыпы якання – дысімілятыўнае і недысімілятыўнае.

Прынцып **дысімілятыўнага** якання той самы, што і дысімілятыўнага акання; сутнасць яго ў тым, што ў двух складах – ненаціскным і першым пераднаціскным – немагчыма гучанне галосных аднолькавага пад'ёму. Гэта значыць, што калі пад націскам галосны ніжняга пад'ёму [a], то ў першым складзе перад націскам пасля мяккіх зычных на месцы галосных няверхняга пад'ёму [a], [e] вымаўляецца [i] ; калі ж пад націскам усе галосныя, апрача [a], то ў першым складзе перад націскам вымаўляецца [a]: *з'íмл'á, с'íстрá, в'íснá; з'амл'í, с'астры́, в'асны́, з'амл'ú, с'астру́, в'асну́, з'амл'óй, с'астро́й, в'асно́й, з'амл'é, с'астрэ́, в'ас'н'é*. Дысімілятыўнае яканне ёсць ва ўсіх гаворках з дысімілятыўным аканнем, а таксама ў некаторых гаворках з недысімілятыўным аканнем. Найбольш паслядоўна дысімілятыўнае яканне ўжываецца ў гаворках паўночных раёнаў Мінскай вобласці, паўночна-ўсходніх раёнаў Гомельскай вобласці, на Магілёўшчыне (гл. карту ў ДАБМ № 4).

На паўночным усходзе Віцебскай вобласці (Віцебскі, Лёзненскі, Гарадоцкі, часткова Полацкі, Сенненскі, Шумілінскі, Бешанковіцкі раёны) кампактным масівам выдзяляецца група гаворак з віцебскім падтыпам дысімілятыўнага якання, пры якім [i] вымаўляецца толькі перад складам з націскным [a], але і перад складам з націскным [e]: *з'íмл'á, з'íмл'é, с'íстрá, с'íстрэ́, в'íснá, в'íсн'é, н'íдз'эл'á, б'íс'éда, н'íв'эста, й'íчм'én'*; перад астатнімі націскнымі галоснымі вымаўляецца [a] : *з'амл'ú, с'астру́, в'асну́; з'амл'óй, с'астро́й, в'асно́й; з'амл'í, с'астры́, в'асны́* (гл. карту 12, у ДАМБ – 4). **Недысімілятыўнае яканне** – гэта вымаўленне пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам гука [a] на месцы [a], [e] незалежна ад якасці націскаго галоснага і характару суседніх зычных: *з'амл'á, с'астрá, в'аснá; з'амл'í, с'астры́, в'асны́, з'амл'ú, с'астру́, в'асну́* і г.д. Гэты тып якання сустракаецца ў гаворках цэнтральнай часткі Беларусі – Гродзенскай, паўночных раёнаў Брэсцкай, паўднёвай часткі Мінскай і часткова Магілёўскай (Асіповіцкі, Бабруйскі, Кіраўскі, Глускі раёны) абласцей (гл. карту ў ДАБМ № 4).

Недысімілятыўнае яканне – арфаэпічная норма беларускай літаратурнай мовы.

У гаворках Гродзенскай (Астравецкі, Ашмянскі, Мастоўскі, Навагрудскі раёны), Мінскай (Дзяржынскі, Уздзенскі, Пухавіцкі, Капыльскі раёны) і часткова Гомельскай (Жлобінскі, Рэчыцкі, Светлагорскі, Мозырскі раёны) абласцей фанемы [a], [e] супадаюць у [a] не толькі ў першым, але і ў другім і далейшых пераднаціскных складах: *с'арадá, в'араб'эй, дз'аразá, н'ав'адóма, в'арац'анó, з'ал'анавáты*, а таксама ва ўсіх паслянаціскных складах: *вóс'ан', хлóп'ац,*

вын'асу, с'ол'ата, п'оп'ал, н'ом'ар, п'ац'ара, з'р'обл'ана, у н'эб'а, у бал'оц'а, у л'эс'а, на зав'одз'а. Гэта поўнае недысімілятыўнае яканне.

Род назоўнікаў у гаворках і літаратурнай мове ў асноўным супадае. Несупадзенне роду выяўляецца толькі ў некаторых групах назоўнікаў і асобных словах. Так, група слоў *тыпу бол'ь, жал',ц'ен', стэп, пал'ын, маз'ол', нас'ып* і інш., якія ў старажытнасці належалі да жаночага роду, зараз у гаворках маюць форму і мужчынскага і жаночага роду: *доўгі ц'ен', в'остры бол'- в'острайа бол', бал'учы маз'ол'- бал'учайа маз'ол'* і інш.

Варыянтныя пары назіраюцца ў запазычаных словах, якія заканчваюцца на зычныя -тр, -гр, -нк, -рф: *два л'ітры- дз'в'е л'ітры, палас'аты тыгр- палас'атайа т'ыгра, ч'ысты бланк- ч'ыстайа бл'анка, сух'і торф- сух'айа тарф'а* і г.д.

Дублетныя формы сустракаюцца таксама і ў назоўніках усходнеславянскіх і уласнабеларускіх паводле паходжання: *п'ара- пар, зав'эйа- зав'іў* і г. д.

Дыялектныя адрозненні ў катэгорыі ліку. У агульнаўсходнеславянскай мове былі тры лікі: адзіночны: *столь, ок'но* множны: *столи́, ст'ьны, ок'на* і парны: (д'ва) *стола, (д'в'ь) ст'ьне, ок'н'ь*. У працэсе развіцця граматычнага ладу мовы парны лік як граматычная катэгорыя быў страчаны. Цяпер усе назоўнікі ў беларускіх гаворках, як і ў літаратурнай мове, маюць два лікі – адзіночны і множны. У сучасным паўднёва-заходнім дыялекце захаваліся толькі формы парнага ліку назоўна-вінавальнага склону назоўнікаў жаночага і ніякага роду ў злучэнні з лічэбнікамі *два – дзве, абодва – абедзве*, а таксама *тры, чатыры: дз'в'е гадз'ін'е, дз'в'е градз'э, дз'в'е, тры п'арэ, абодва с'ц'абл'э, абодва з'арн'э* і інш. Гэтыя формы парнага ліку сустракаюцца на поўдзень ад лініі Васілішкі – Навагрудак – Стоўбцы – Рэчыца – Камарын.

У дыялектнай мове, як і ў літаратурнай, захаваліся формы былога давальнага-творнага склону парнага ліку: *пл'ач'ыма, вач'ыма, дз'в'ар'ыма*. Але ў гаворках гэтыя формы пашырыліся на большую колькасць лексем: *пай'ехаў за драв'іма; за й'асным'і с'в'ач'ыма; ас'ц'іма колуц' й'аза; адна́, дык гавару́ с кур'ыма; с'л'аз'ыма ўмыўса* і інш.

КАНТРОЛЬ САМАСТОЙНАЙ ПРАЦЫ

Пытанні

1. Чаму пры вывучэнні дыялекталогіі выкарыстоўваецца фанетычная транскрыпцыя?
2. Чым адрозніваецца фанетычная транскрыпцыя ад арфаграфічнага пісьма?
3. Якія ёсць віды фанетычнай транскрыпцыі?
4. Якія назіраюцца ў беларускіх гаворках адрозненні ў складзе галосных фанем? Ахарактарызаваць фанемы, не ўласцівыя літаратурнай мове, назваць тэрыторыю іх пашырэння.
5. Ці назіраецца ў гаворках пераход [а] ў [о], [ы] ў [у]? У якой пазіцыі адбываецца такі пераход і чаму?
6. Што такое лабіялізацыя? Якім гаворкам яна ўласціва?

7. Ахарактарызаваць тыпы ненаціскага вакалізму пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных у беларускіх гаворках — аканне і оканне, назваць тэрыторыю іх пашырэння.

8. Ахарактарызаваць тыпы ненаціскага вакалізму пасля мяккіх зычных у беларускіх гаворках – яканне і еканне, назваць тэрыторыю іх пашырэння.

9. Як вымаўлюцца ў паслянаціскных складах фанемы [a], [o], [e] ў гаворках з розным тыпам вакалізму: дысімілятыўным аканнем мяккасцю – яканнем, недысімілятыўным аканнем – яканнем, поўным і няпоўным, оканнем і еканнем?

10. Якія дыялектныя адрозненні, звязаныя з цвёрдасцю – мяккасцю зычных фанем, назіраюцца ў сістэме кансанантызму беларускіх гаворак?

11. Што такое цоканне і якім гаворкам яно ўласціва?

12. Ахарактарызаваць з’явы эпентэзы і метатэзы.

13. Расказаць пра фанемы [ф] і [ф’] у беларускіх гаворках, растлумачыць замену іх іншымі фанемамі.

14. Як звязана з’ява асіміляцыі з падаўжэннем зычных у гаворках? Ці ўсім беларускім гаворкам уласціва падаўжэнне зычных? Калі не, то чаму?

15. Ахарактарызаваць з’яву асіміляцыі па глухасці – звонкасці ў гаворках, даць гістарычны каментарый.

16. Якія спецыфічныя асаблівасці ўжывання прыстаўных зычных у гаворках?

17. Чым адрозніваецца сістэма кансанантызму гаворак Заходняга Палесся ад сістэмы кансанантызму осноўнага дыялектнага масіву беларускіх гаворак?

18. Пералічыць рысы кансанантызму дыялектнай мовы, агульныя з рысамі кансанантызму вуснай разнавіднасці літаратурнай мовы.

Заданні

1. Прачытаць тэксты. Назваць дыялектныя рысы, якія заўважылі. Вызначыць, да якога дыялекту належаць гаворкі.

I. Яа магу сán’і дз’элац’. У нас капън’ік’і дз’эльйуц’. Йду ў л’ес, пьдб’іраіу йолку, штоб быў харошый корън’, пьзвъл’аў нь галóўк’і, штоб йолка была н’атóўстыа, прым’эна санц’і м’ітраў п’ігнаццац’. А йес’л’і н’іл’з’а вьбрац’ такуйу, дык і таўшчэй. Патóm абц’асывайу палазы, пьдгын’айу адз’інаквьыйа, падхóд адз’інаквьый, от. Раз’м’ічаіу. Къпылы, кан’эшна, зьгътаўл’ивайу рánшы, къда йес’ свабóднъйа ўрэм’а. Раз’м’ічаіу й выб’ивайу дырк’і ў пьльзах, ньб’ивайу къпылы. Рánшы жал’эза н’э была, дз’эльл’і в’азы з мьладых дубóў, гнóл’і, а с’ічás наръзайу рэйк’і роўна на чатыры къпылы. Дз’эльйу сán’і на чатыры, на п’ац’, значыц’ на п’ац’. Но бóл’ша йак на п’ац’ къпылоў н’а дз’эльйу і м’енш йак на чатыры тóжа. Канцы акóвывайу жал’эзм, што ньдз’ивац’ нь къпылы. І штóбы ўстойчывы был’і, дз’эльйу пьдв’аз’н’ік’і. На п’арэдн’іа йа стаўл’у пьдв’аз’н’ік’і і на задн’іа, - эта ўпръчн’айіц’ сán’і.

II. На базáры палóс’йе прóдал’і, а мнóг’іа сáм’і дрáл’і лазу. Йак з’дз’арэ, то й адразу накручвайе на руку ў кац’олачку, каб н’е засóхло. Рóб’іц’ кац’олачак’і, йак абарáнк’і. Йак н’е пл’ас’ц’і, то на в’арóвачку кац’олачк’і зн’ізвайе і в’эшайе, а йак пл’ас’ц’і, то ў ц’óплу вóду намóчац’, йань намóкнущ’, м’áкк’іа зрóб’ацца. Тады выц’ірайуц’ і пл’атóц’і. Лáпц’і патшывал’і скуркайу, а то йань йак бач парвóцца, гатóў бóсы прыйéхац’, йак н’е патшытые.

Н'е кожны ўм'еў д'обро лапц'і пл'ес'ц'і. А мой т'аго д'обро пл'оў. Прыдуц' к йаму: “Дз'ац'ко, пачн'ец'е мн'е лапц'і”.

А валок'і раб'іл'і б'ол'шасц' з' в'ароўк'і, ал'е был'і й рам'енныйя, шыракаватыя валок'і, з рам'ен'у.

Ш. Йак йа малада́йя была́, працава́ц' было́ ц'ажо́ла. Трэ́ба было́ с'арпа́мы жац', трэ́ было́ л'он ірва́ц' рука́мы, трэ́ было́ пра́н'ікамы аб'іва́ц', а тады́ шчэ́ рука́мы м'ац'. А тады́ шчэ́ трэ́ была́ рука́мы пра́с'ц'і. І ткац'. А тады́ шчэ́ й б'ал'іц' трэ́ была́. А ц'ап'е́р мно́га пал'ахчэ́ла, ус'е́ ро́б'ац' машы́ны. Мо́жна пас'адз'ец', ц'іл'ав'і́зар пагл'адз'ец', аддыхну́ц'.

Йак калго́з стоў цяп'е́р, ро́б'ім ус'е́ ра́зам, в'ес'ала раб'і́ц'. Старайі́мс'а, кап калго́з пабагац'е́ў і л'удз'ам л'е́п'ай было́. Маладз'о́ж ус'а́ ў го́радз'а, ал'е́ мы, стары́я, ус'а́ ‘дно́ старайі́мс'а. А ў калго́з'а зра́зу каро́ў ма́ла было́, а ц'ап'е́р мо́жа б'ол'ай за т'ы́с'ачу. Йак пачына́ўс'а, йак'і́х тры́ццац' каро́ў было́, тры дайа́рк'і, дайі́л'і рука́мы, а ц'ап'е́р дайа́рк'і хо́дз'ац' і п'ес'н'і п'айу́ц': ус'о́ машы́намы ро́б'ац'. Ко́н'мы ара́л'і, ко́шыкамы садз'і́л'і за ко́н'мы карта́шку, плуга́мы ара́л'і. А капал'і то́жа гэтакса́ма: кан'а́мы ара́л'і, рука́мы выб'іра́л'і, ко́шык'і нас'і́л'і, ссыпа́л'і ў м'ах'і. А ц'ап'е́р камба́й пры́дз'а, вы́капайа ўс'о́ – і пара́дак.

2. Прааналізаваць прыклады, запісаныя у розных гаворках Беларусі, і вызначыць супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні. Выпісаць іх па групах: фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, лексічныя.

Узор: в'окна (Ганцавіцкі р-н) – в'окны (Полацкі р-н).

В'окна, в'о́дра, ц'ал'а́та (Ганцавіцкі р-н), бо́ц'ан' (Слуцкі р-н), доў, проўда, сказоў, зоўтра (Слоні́мскі р-н), забы́лас'а на йаго́ (Люба́нскі р-н), дал'е́ко, ав'е́с (Брагі́нскі р-н), н'аб'о́ж (Салі́горскі р-н), ідз'е́, п'айе́, в'адз'е́ (Капы́льскі р-н), па л'асо́х, у грыбо́х, у гасц'о́х (Клецкі р-н), йе́хаў на во́з'е, йе́хаў на кан'і́ (Чэрвеньскі р-н), нага́, вада́, бага́ты (Мі́нскі р-н), дал'о́ка, ав'о́с, м'од (Маладзечанскі р-н), кардо́пл'і (Старада́рожскі р-н), нога́, вода́, бога́ты (Столі́нскі р-н), дубо́, снапé, м'ашк'е́ (Бераста́віцкі р-н), пл'ам'е́н'н'і́к (Кругля́нскі р-н), пл'емн'а́н'н'і́к (Малары́цкі р-н), забы́лас' аб йі́м (Акця́брьскі р-н), ідз'е́ц', п'айе́ц', в'адз'е́ц' (Арша́нскі р-н), даў, праўда, сказаў, заўтра (Рэчы́цкі р-н), йе́хаў во́зам, йе́хаў кан'о́м (Шчу́чынскі р-н), бус'ко́ (Пі́нскі р-н), н'ыга́, в'ьда́, б'ыга́тый (Гарадо́цкі р-н), в'окны, в'о́дры, ц'ал'а́ты (Полацкі р-н), бу́с'ел (Мі́нскі р-н), дубы́, снапы́, м'ашк'і́ (Слуцкі р-н), бу́л'ба (Вора́наўскі р-н), забы́лас'а аб йаго́ (Клі́чаўскі р-н), карта́пл'і (Капы́льскі р-н).

3. Прачытаць словы, прыведзеныя з “Слоўніка бларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча”. Супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні падзяліць простыя і складаныя. Адказаць, чым адрозніваюцца словы ўнутры групы.

Жал'э́за – зал'э́зо – з'ал'э́за, кіп'ато́к – к'іп'ен' – вар – ва́ратак, ка́чар – качу́р, пчал'а́р – з'ам'е́ц, жы́р – тлушч – клушч, ара́б'іна – гара́б'іна, жы́та – жы́то, по́граб – по́граб, буйак'і́ – бугайі́ – балабо́ны – дурн'і́цы, падас'і́нав'і́к – падас'і́н'і́к – асо́в'і́к – красага́ло́в'і́к – крас'н'у́к, рамо́нак – рамо́н'ка – рама́шка – рум'ана́к – рум'а́на, ст'удз'ан' – ст'удз'ан'і́ца – квашан'і́на – ква́шан'і́на – халадз'е́ц.

4. Выканаць наступныя заданні:

Варыянт 1

1. Вызначыць, якім гаворкам (сярэднебеларускім ці палескім) уласцівы наступныя марфалагічныя формы дзеясловаў.

Кося, гамоня, робя, малоця, любя, возя.

2. Выпісаць спалучэнні лічэбнікаў з назоўнікамі парнага ліку і ўказаць гаворкі, дзе яны ўжываюцца.

Тры групе, дзве ракеце, дзве тоны, абедзве брыгадзе, тры пярэ, абедзве дзяўчыны, абодва калясе, дзве рукі, чатыры машыне, два акна, шэсць сталоў, дзве газэты, дзве тоне.

3. Выпісаць назоўнікі, якія не супадаюць з літаратурнай нормай у родзе.

За пасагай ганяліся, вялікі мухамор, моцны завій, прыгожая цігра, цяжкая грыпа, малады швагер, мядзвёжы бярог, моцная табака, птушыную дуплю найшоў, за пуцею вёска, падняла пыл вялікую, невыносная боль, адно крэсла, гэто не вялікі фальш.

4. Выпісаць назоўнікі I скланення з дыялектнымі канчаткамі.

Быў на дажджэ, на снезе, у катухе, жыў у шалашэ, у мінулым годзе, у цёмным лесе, гаспадарчае мыло, кінуў каменчыка, прынясі нож, дай агурка, прадала гаража, свежае ма́сла.

5. Выпісаць сцягнутыя формы прыметнікаў.

Вялік, поўна, свежа, рад, смачна, летня, жыў, нядуж, харош, шырока.

6. Выпісаць дыялектныя формы прыметнікаў вышэйшай ступені параўнання. Як утвораны такія формы?

Больш згаворлівы, найлепшы, тончый, дальшы, самы брыдкі, найхарошшы, шырэйшы.

7. Выпісаць лакальныя формы інфінітыва.

Хадзіць, жыці, дастаць, месь, прасць, бірэч, сеч, лёгчы, берахці, пякці.

8. Вызначыць, якая парадыгма спражэння дзеяслова з асновай на заднеязычны не адпавядае літаратурнай норме. Для якіх гаворак гэта характэрна?

1) Берагу́, беражэ́ш, беражэ́, беражом, беражаце́, берагу́ць.

2) Сяку́, сакеш, сяке́ць, сяком, сякіце́, сяку́ць.

9. Выпісаць зваротныя дзеясловы, постфіксы якіх ужываюцца ў гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту.

Ката́лася, ву́лнува́лася, напі́ўса, зрабі́ласо, купа́ўсі, вучу́сю, наро́ды́всэ, на́зыва́вса, поверну́са, ра́жжыва́лісі.

10. Выпісаць дыялектныя формы дзеясловаў і растлумачыць іх асноўныя адрозненні ад літаратурных адпаведнікаў.

Жнё́м, і́дзём, жно́м, мято́м, ідо́м, жыво́м, пасо́м, жывё́м, пакладо́м, пасё́м, пакладзё́м, лавю́, даўлю́, мяце́м.

11. Выпісаць складаную аналітычную форму будучага складанага часу дзеясловаў. Растлумачыць, як утварылася такая форма.

Маём забраць, жыць будуць, маю рабіць, вызыва́тыму, будам гаварыць, не уме́ціме, піса́цьмам.

12. Выпісаць дыялектныя формы займеннікаў, указаць тэрыторыю іх распаўсюджання.

Мяне́, вона́, твій, майго́, свойо́го, той, гэны, каторы́, свуо́й, шо.

Варыянт 2

1. Вызначыць, якой групе гаворак уласцівы наступныя марфалагічныя формы назоўнікаў і дзеясловаў.

Зямлею, раднею, у лясох, у гарадох, ходзіць, ляціць, бярэ, кажа, вяне.

2. Выпісаць спалучэнні лічэбнікаў з назоўнікамі парнага ліку і ўказаць гаворкі, дзе яны ўжываюцца.

Тры цвіка, чатыры зіме, дзве вядрэ, дзве яйцэ, пяць гарбузоў, дзве ракеты, тры капе, абедзве галаве, два рубля, тры зме, абедзве жанчыны, чатыры паштоўкі, пяць аўтобусаў, дзве газеце.

3. Выпісаць назоўнікі, якія не супадаюць з літаратурнай нормай у родзе.

На піяніну тую, матацыкла паявілася, літра вады, вялікая завея, быў сабака, гэтая радзіва, адзін метр, разлілася карасіна, мая брова, смачная баранка, грыва густая, запоўнены зал, увесь цэнтр разбіты.

4. Выпісаць назоўнікі I скланення з дыялектнымі канчаткамі.

З'еш сала, вялікага дому, калгаснага возу, выкапалі пень, зайграй вальса, вынясі стол, засушыў грыб, заснуў на луце, у нашым леся, у новым горадзе, знайшоў у дуплі, спелае жыто.

5. Выпісаць сцягнутыя формы прыметнікаў.

Повен, бела, гол, вінават, сіня, добрэ, сухэ, вузка, спакоін, цёпла.

6. Выпісаць дыялектныя формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў. Раствумаць іх адрозненне ад літаратурных форм.

Вышэйшы, харошэйшы, спялейшы, больш цікавы, найглыбшая, глыбейшы, дарожэйшы.

7. Выпісаць лакальныя формы інфінітыва.

Ехаць, скакаць, класць, сесці, памоч, ганяць, таўкці, гуляць, прасты, дастаці, секці, данесць.

8. Вызначыць, якая парадыгма спражэння дзеяслова з асновай на губны не адпавядае літаратурнай норме. Для якіх гаворак гэта характэрна?

1. Куплю, куплеш, куплет, куплемо, куплетэ, куплять.

2. Люблю, любіш, любіць, любім, любіце, любяць.

9. Выпісаць зваротныя дзеясловы, постфіксы якіх ужываюцца ў гаворках паўднёва-заходняга дыялекту.

Зрабіласо, білісі, дазналаса, баюсь, дзіўлюсю, баялісі, асталося, каціласе, жаніўса, збіраўса, запрігалісь.

10. Выпісаць дыялектныя формы дзеясловаў і растлумачыць іх асноўныя адрозненні ад літаратурных адпаведнікаў.

Беражэш, сяком, берагом, бягім, сячом, бягіць, запрагуць, запражугут, бяжыць, бяжым.

11. Выпісаць злітнюю, сінтэтычную форму будучага складанага часу дзеясловаў. Раствумаць, як утварылася такая форма?

Будам чысціць, пока могціму, пысаць буду, буду ёсці, ісціме, маецца выпісацца, буду ходіты.

12. Выпісаць дыялектныя формы займеннікаў, указаць тэрыторыю іх распаўсюджання.

Цібе, яго, муй, твайму, сваёю, гэты, тый, усялякі, шчо, кождый.

КАНТРОЛЬНАЯ ПРАЦА

Метадычныя парады да выканання заданняў пададзены ў наступных вучэбных дапаможніках: Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія. Кантрольныя працы (Мінск, 1987. С. 5–15, с. 64); Мяцельская Е.С., Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія: Практыкум (Мінск, 1991. С. 274–282); Дыялекталагічная практыка: метадычныя рэкамендацыі / склад. Т.А. Грачыха (Віцебск, 2008. С. 25–37).

Заданне I. Прааналізаваць адну з прапанаваных лексічных карт, змешчаных у “Дыялекталагічным атласе беларускай мовы” і “Лексічным атласе беларускіх народных гаворак”:

1. Вызначыць тэрыторыю, на якой ужываюцца словы, паказаныя на карце.
2. Адказаць, чым адрозніваюцца варыянты і сінонімы, якія выкарыстоўваюцца для абазначэння аднаго і таго ж паняцця.
3. Адзначыць, якія словы ўжываюцца ў літаратурнай мове. Для гэтага карыстацца “Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы”. Калі ў ТСБМ слова падаецца з паметай разм., адзначыць гэта.

Заданне II. Выканаць поўны пісьмовы аналіз гаворкі на аснове аднаго з прапанаваных тэкстаў дыялектнай мовы:

1. Вызначыць фанетычныя дыялектныя асаблівасці, якія засведчаны ў тэксце.
2. Вызначыць марфалагічныя дыялектныя асаблівасці, якія адзначаюцца ў тэксце.
3. Вызначыць сінтаксічныя дыялектныя асаблівасці, якія занатаваны ў тэксце.
4. Вызначыць лексічныя і фразеалагічныя дыялектныя асаблівасці, якія сустракаюцца ў тэксце.
5. Зрабіць вывад, да якога дыялекту і яго групы належаць гаворка. Якія дыялектныя рысы дазваляюць зрабіць такі вывад?

Літаратура

1. Беларуская і руская дыялекталогія: Дапаможнік для студэнтаў філфакаў ВНУ / В.А. Гуліцкая, М.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А. Рудакоўская. – Мінск: Выш. шк., 1992.
2. Бобрык, У.А. Беларуская дыялекталогія: заданні для выканання лабараторных работ для студэнтаў спецыяльнасці 1-21 05 01 “Беларуская філалогія” / У.А. Бобрык; М-ва адукацыі РБ, Гомел. дзярж. ун-т імя Францыска Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2010. – 39 с.
3. Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія. Кантрольныя працы. – Мінск, 1987.
4. Блінава Э.Д., Мяцельская Е.С. Беларуская дыялекталогія. – 2 выд., дапрац. і дапоўн. – Мінск, 1980.
5. Вайтовіч Н.Т. Ненаціскны вакалізм народных гаворак. – Мінск, 1968. – С. 10–27, 56–63, 69–76.

6. Вусная мова: хрэстаматыя. – Мінск, 1990.
7. Гапоненка, І.А. Тэставыя заданні па беларускай дыялекталогіі / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. – Мінск, 2002. – 22 с.
8. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія. Вучэбна-метадычны комплекс / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. – Мінск, 2008. – 222 с.
9. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах. У дзвюх частках / І. А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. – Мінск, 2005. – Ч. 1. Фанетыка. – 29 с.
10. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах: у 2 ч. / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. – Мінск, 2008. – Ч. 2. Марфалогія. – 47 с.
11. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск, 1963.
12. Крывіцкі А.А. Дыялекталогія беларускай мовы. – Мінск, 2003.
13. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак. – Мінск, 1993–1998. – Т. 1–5.
14. Мяцельская Е.С., Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія: практыкум. – Мінск, 1991.
15. Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М. Беларуская дыялекталогія: хрэстаматыя. – Мінск, 1979.
16. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. – Мінск, 1979–1986.
17. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. – Мінск, 1977–1984.
18. Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. – Мінск, 1962.

ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКУ

1. Дыялекталогія. Раздзелы дыялекталогіі, прадмет вывучэння кожнага раздзела. Сувязі дыялекталогіі і сучаснай літаратурнай мовы.
2. Гаворка, група гаворак. Дыялект, дыялектная мова, дыялектнае маўленне. Дыялекты беларускай мовы.
3. Асноўныя этапы развіцця беларускай дыялекталогіі.
4. Лінгвагеаграфія як раздзел мовазнаўства, яе прадмет і задачы.
5. Дыялектная зона. Дыялектныя зоны на лінгвістычнай прасторы беларускай мовы. Ізагласа, пучкі ізаглас, арэал.
6. Лінгвістычныя атласы, іх тыпы, структура і змест. Чатыры пакаленні лінгвістычных атласаў.
7. “Дыялекталагічны атлас беларускай мовы” (1963).
8. “Лексічны атлас беларускіх народных гаворак” (1993 – 1998).
9. Асноўныя прыметы дыялектнага слова. Варыянтнасць слоў. Лексічная полісемія. Неалагізмы і архаізмы ў дыялектнай лексіцы.
10. Тыпы дыялектных лексічных адрозненняў. Супрацьстаўленя і несупрацьстаўленя, уласналексічныя, лексіка-семантычныя, лексіка-словаўтваральныя, лексіка-фанетычныя дыялектныя адрозненні.
11. Дыялектная фразеалогія.
12. Фанетычныя асаблівасці паўночна-ўсходняга дыялекту.

13. Сутнасць дысімілятыўнага акання і якання і іх падтыпы. Тэрыторыя пашырэння гэтых фанетычных асаблівасцяў.
14. Цоканне, тэрыторыя яго пашырэння.
15. Фанетычныя асаблівасці паўднёва-заходняга дыялекту.
16. Сутнасць недысімілятыўнага акання і якання, іх падтыпы. Тэрыторыя пашырэння гэтых фанетычных асаблівасцяў.
17. Адрозненні ў складзе галосных фанем у беларускіх гаворках.
18. Асаблівасці кансанантызму беларускіх гаворак.
19. Асноўныя фанетычныя і марфалагічныя рысы сярэднебеларускіх гаворак.
20. Асноўныя фанетычныя і марфалагічныя рысы заходнепалескіх гаворак.
21. Оканне, тэрыторыя пашырэння гэтай фанетычнай з'явы.
22. Еканне, тэрыторыя пашырэння гэтай фанетычнай з'явы.
23. Асноўныя марфалагічныя рысы паўночна-ўсходняга дыялекту.
24. Асноўныя марфалагічныя рысы паўднёва-заходняга дыялекту.
25. Адрозненні па склонавых формах назоўнікаў 1 скланення, тэрыторыя іх пашырэння.
26. Адрозненні па склонавых формах назоўнікаў 2 скланення, тэрыторыя іх пашырэння.
27. Адрозненні па склонавых формах назоўнікаў 3 скланення, тэрыторыя іх пашырэння.
28. Дыялектныя адрозненні ў інфінітыве, тэрыторыя іх пашырэння. Варыянты постфікса зваротных дзеясловаў у гаворках. Злітная форма будучага часу, тэрыторыя яе пашырэння.
29. Канчаткі дзеясловаў цяперашняга (будучага простага) часу адзіночнага і множнага ліку ў беларускіх гаворках.
30. Асаблівасці ўжывання назоўнікаў у беларускіх народных гаворках.
31. Асаблівасці ўжывання прыметнікаў у беларускіх народных гаворках.
32. Асаблівасці ўжывання лічэбнікаў і займеннікаў у беларускіх народных гаворках.
33. Асаблівасці ўжывання дзеясловаў у беларускіх народных гаворках.
34. Асаблівасці ўжывання прыслоўяў і службовых слоў у беларускіх народных гаворках.
35. Сінтаксічныя рысы беларускіх дыялектаў.
36. Дыялектная лексікаграфія. Лексікаграфічныя працы па беларускіх народных гаворках.
37. Дыялектаграфічны этап у гісторыі дыялектнай лексікаграфіі.
38. Этнаграфічны этап у гісторыі беларускай дыялектнай лексікаграфіі.
39. Этналінгвістычны этап у гісторыі дыялектнай лексікаграфіі.
40. Дыялектная фразеаграфія, дыялектныя фразеалагічныя слоўнікі.

ЛІТАРАТУРА

1. Абабурка, М. Дыялектызмы ў творах беларускіх савецкіх пісьменнікаў / М. Абабурка. – Мінск: Вышэйшая школа, 1979. – 143 с.
2. Аксамітаў, А.С. Беларуская фразеалогія. / А.С. Аксамітаў. – Мінск: Вышэйшая школа, 1978. – 224 с.
3. Беларуская і руская дыялекталогія. – Мінск, 1992. – 248 с.
4. Беларуская мова і мовазнаўства. Вып. IV. – Мінск: Выд-ва БДУ імя У.І. Леніна, 1976. – С. 134–272.
5. Беларуская мова. Вып. V. – Мінск: Выд-ва БДУ імя У.І. Леніна, 1977. – С. 98–181; Вып. VI. – Мінск, 1978. – С. 120–235; Вып. VII. – Мінск, 1980. – С. 138–175; Вып. VIII. – Мінск, 1980. – С. 120–187; Вып. IX. – Мінск, 1981. – С. 107–175; Вып. X. – Мінск, 1982. – С. 110–159.
6. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э. Д. Блінава, Е. С. Мяцельская. – 2-е выд. – Мінск, 1980. – 304 с.
7. Бобрык, У.А. Беларуская дыялекталогія: заданні для выканання лабараторных работ для студэнтаў спецыяльнасці 1-21 05 01 “Беларуская філалогія” / У. А. Бобрык; М-ва адукацыі РБ, Гомельскі дзярж. ун-т імя Францыска Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2010. – 39 с.
8. Булахаў, М.Г. Прыметнік у дыялектнай мове / М.Г. Булахаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 199 с.
9. Бялькевіч, І.К. Краёвы слоўнік Усходняй Магілёўшчыны / І.К. Бялькевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 511 с.
10. Вайтовіч, Н.Т. Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі / Н.Т.Вайтовіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – 220 с.
11. Гапоненка, І.А. Тэставыя заданні па беларускай дыялекталогіі / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. – Мінск, 2002. – 22 с.
12. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія. Вучэбна-метадычны комплекс / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. – Мінск, 2008. – 222 с.
13. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах. У дзвюх частках / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. – Ч. 1. Фанетыка. – Мінск, 2005. – 29 с.
14. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах: у 2 ч. / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. – Ч. 2. Марфалогія. – Мінск, 2008. – 47 с.
15. Груца, А.П. Развіццё складаназалежнага сказа ў беларускай мове / А.П. Груца. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 270 с.
16. Гуліцкая, В.А. Беларуская і руская дыялекталогія / В.А. Гуліцкая, М.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А. Рудакоўская. – Мінск: Вышэйшая школа, 1992. – 248 с.
17. Гуліцкі, М.Ф. Нарысы гісторыі белускай лексікаграфіі / М.Ф. Гуліцкі. – Мінск: Вышэйшая школа, 1978. – 120 с.
18. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск: Выд-ва Акад. навук БССР, 1963. – 338с.
19. Дыялектная мова Гродзеншчыны: хрэстаматыя / аўт.-склад.: А. Даніловіч, Н.К. Памецька. – Гродна, 2007. – 260 с.

20. Дыялектны слоўнік Брэстчыны / склад. М.М. Аляхновіч і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.
21. Жывое народнае слова: дыялекталагічны зборнік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 271 с.
22. Жывое слова / рэд. Ю.Ф. Мацкевіч, І.Я. Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – 288 с.
23. Жыдовіч, М.А. Назоўнік у беларускай мове / М.А.Жыдовіч. – Мінск: Выд-ва БДУ імя У.І. Леніна, 1969. – 230 с.
24. З жыцця роднага слова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – 179 с.
25. З народнага слоўніка / рэд. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 350 с.
26. Карский, Е.Ф. Беларусы. Язык белорусского народа. Вып. 1 / Е.Ф. Карский. – Мінск: Изд. АН СССР, 1956. – 475 с.
27. Каспяровіч, М.І. Віцебскі краёвы слоўнік / М.І. Каспяровіч. – Віцебск, 1927. – 369 с.
28. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы / А.А.Крывіцкі. – Мінск: Вышэйшая школа, 2003. – 294 с.
29. Крывіцкі, А.А. Сучасная беларуская літаратурная мова і народныя гаворкі / А.А. Крывіцкі. – Мінск, 1961. – 40 с.
30. Крывіцкі, А.А. Што такое лексікаграфія / А.А. Крывіцкі. – Мінск, 1986. – 71 с.
31. Крывіцкі, А.А. Фанетыка беларускай мовы / А.А.Крывіцкі, А.І. Падлужны. – Мінск: Вышэйшая школа, 1984. – 269 с.
32. Кучук, І.М. Палескі слоўнік. Лельчыцкі раён / І.М. Кучук, А.К. Малюк. – Мазыр, 2000. – 156 с.
33. Лексика Полесья. Матэрыялы для полесского диалектногословаря / отв. ред. Н.И. Толстой. – М.: Наука, 1968. – 476 с.
34. Лексіка Полесья ў прасторы і часе / рэд. В.У. Мартынаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – 214 с.
35. Лексічны атлас беларускай мовы: у 5 т. – Мінск, 1993–1997.
36. Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. – Мінск, 1969. – 318 с.
37. Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – 320 с.
38. Манаенкова, А.Ф. Лексика русских говоров Белоруссии / А.Ф. Манаенкова. – Мінск: Вышэйшая школа, 1973. – 184 с.
39. Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны / укл. М.В. Абабурка, Л.І. Аляксеенка, М.П. Бузук і інш; рэд. А.А. Крывіцкі, І.Я. Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – 128 с.
40. Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны. У зб.: Беларуская мова і мовазнаўства. Вып. III. – Мінск: Выд-ва БДУ імя У.І. Леніна, 1975. – С. 161–260.
41. Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак / пад рэд. М.А. Жыдовіч. – Мінск: Выд-ва БДУ імя У.І. Леніна. – Вып. I 1970. – 152 с.; Вып. II 1974. – 192 с.; Вып. III 1977. – 144 с.

42. Мацкевіч, Ю.Ф. Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове / Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Выдавецтва АН БССР, 1953. – 292 с.
43. Мяцельская, Е.С. Беларуская дыялекталогія: практыкум / Е.С. Мяцельская, Э.Д. Блінава. – Мінск, 1991. – 287 с.
44. Мяцельская, Е.С. Беларуская дыялекталогія: хрэстаматыя / Е.С. Мяцельская, Я.М. Камароўскі. – Мінск: Выд-ва БДУ імя У.І. Леніна, 1979. – 320 с.
45. Народнае слова / пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – 360 с.
46. Народная лексіка / рэд. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф.Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 288 с.
47. Народная словатворчасць / рэд. А.А. Крывіцкі, І.Я. Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – 336 с.
48. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.
49. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І. Насовіч. – Мінск: БелСЭ, 1983. – 792 с.
50. Панюціч, К.М. Лексіка народных гаворак / К.М.Панюціч. – Мінск: Вышэйшая школа, 1976. – 128 с.
51. Плотнікаў, Б.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк. – Мійск, 2003. – 671 с.
52. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / Л.І. Злобін (рэд.) [і інш.]. – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2012. – Ч. 1. – 304 с.
53. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / склад.: Г.К. Семянькова, Т.А. Грачыха, А.С. Дзядова [і інш.]; пад рэд. А.С. Дзядовай. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2014. – Ч. 2. – 358 с.
54. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. / уклад. Ю.Ф. Мацкевіч, А.І. Грынавецкене, Я.М. Рамановіч і інш. Т. 1. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – 512 с.; Т. 2. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 728 с.; Т. 3. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 536 с.; Т. 4. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – 616 с.; Т. 5. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986. – 563 с.
55. Сцяцко, П. Дыялектны слоўнік / П.Сцяцко. – Мінск: Выд-ва БДУ імя У.І. Леніна, 1970. – 184 с.
56. Сцяцко, П. Народная лексіка. / П. Сцяцко. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 176 с.
57. Сцяцко, П.У. Народная лексіка і словаўтварэнне / П.У.Сцяцко. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 287 с.
58. Сцяшковіч, Т.Ф. Займеннік у беларускай мове / Т.Ф.Сцяшковіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 259 с.
59. Сцяшковіч, Т.Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці / Т.Ф. Сцяшковіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 620 с.
60. Сцяшковіч, Т.Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці / Т.Ф.Сцяшковіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 671 с.
61. Тураўскі слоўнік: у 5 т. / склад. А.А. Крывіцкі, Г.А. Цыхун, І.Я. Яшкін і інш. Т. 1. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 255 с.; Т. 2. – Мінск: Навука

- і тэхніка, 1982. – 271 с.; Т. 3. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – 311 с.; Т. 4. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 360 с.; Т. 5. – Мінск: Навука і тэхніка, 1987. – 423 с.
62. Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. – Мінск, 1962. – 350 с.
63. Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона. – Мінск, 2009.
64. Чабярук, А.І. Лічэбнік у беларускай мове / А.І. Чабярук. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 104 с.
65. Шаталава, Л.Ф. Беларускае дыялектнае слова / Л.Ф. Шаталава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 208 с.
66. Шатэрнік, М.В. Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны / М.В. Шатэрнік. – Мінск, 1929.
67. Юрчанка, Г. Дыялектны слоўнік / Г. Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1966. – 228 с.
68. Янкова, Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т.С. Янкова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.
69. Янкоўскі, Ф. Дыялектны слоўнік. Вып. I. / Ф. Янкоўскі. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1959. – 230 с.; Вып. II. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1960. – 235 с.; Вып. III. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1970. – 173 с.
70. Янкоўскі, Ф.М. Роднае слова / Ф.М. Янкоўскі. – Мінск: Вышэйшая школа, 1972. – 448 с.
71. Яшкін, І.Я. Узаемадзеянне рознадыялектных сістэм (Марфалогія. Сінтаксіс) / І.Я. Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 103 с.
72. Яшкін, І.Я. Узаемадзеянне рознадыялектных сістэм (Фанетыка) / І.Я. Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – 176 с.

ЗМЕСТ

УСТУП	3
ПРАКТЫЧНАЯ ЧАСТКА	4
УВОДЗІНЫ	4
Дыялекталогія як раздзел мовазнаўства.	4
Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі	4
ФАНЕТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЫ ...	7
Вакалізм	7
Кансанантызм	17
ГРАМАТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЫ	23
Марфалогія	23
Сінтаксіс	30
ЛЕКСІКА І ФРАЗЕАЛОГІЯ БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЫ	33
ЛІНГВІСТЫЧНАЯ ГЕАГРАФІЯ	37
ТЭАРЭТЫЧНАЯ ДАВЕДКА	39
КАНТРОЛЬ САМАСТОЙНАЙ ПРАЦЫ	44
КАНТРОЛЬНАЯ ПРАЦА	49
ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКУ	50
ЛІТАРАТУРА	52